

Ο διεθνής παράγοντας και οι αγνοούμενοι της Κύπρου: τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης ως οδός διερεύνησης και απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης

Παναγιώτης Μηλιώνης & Μαρία Κτωρή

Abstract_ Panagiotis Milionis & Maria Ktori | The International Factor and the Missing Persons of Cyprus: Humanitarian Identification Programmes as a Path to Investigation and Rendering Historical Justice

The Republic of Cyprus experienced political, social, and military instability, which started little after its establishment in 1960 and culminated with the 1974-war events. The missing persons from these events remain to date an unresolved issue, while their relatives await their recovery, identification, and repatriation. According to International Humanitarian Law, the missing persons are victims of an armed conflict entitled to a timely, appropriate and respectful burial, and their relatives have a right to know the fate of their loved ones. Within that scope, the United Nations General Assembly issued three resolutions during 1974–1977 calling all involved parties, and especially Turkey, to make every possible effort to resolve the matter. International organizations, namely the Physicians for Human Rights, INFORCE, and the Argentine Forensic Anthropology Team (EAAF) were instrumental in humanitarian identification efforts in Cyprus.

This study presents the contribution of forensic sciences to identifying missing persons in Cyprus in tandem with their impact on healing personal, family, and historical trauma. The authors examine identification efforts within the transitional justice context; they compare the humanitarian identification programmes running in Cyprus to international examples, seeking to identify good practices which other countries could adopt and pitfalls they should avoid.

Εισαγωγή

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ έχει ενταθεί η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα για τα όρια ανάμεσα στην ιστορική και τη νομική επιστήμη. Ειδικότερα, στα τέλη του 20ού αιώνα δημιουργήθηκε η έννοια της «δικανικής στροφής», μίας στροφής δηλαδή του τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προς τις δικανικές μεθόδους ταυτοποίησης θυμάτων (Anstett & Dreyfus 2017α, 2017β· Weizman

2017). Οι δικαστικές ή δικανικές επιστήμες αποτελούνται από διαφορετικά γνωστικά πεδία που συνδυάζονται και εφαρμόζονται στη διερεύνηση διαφόρων εγκλημάτων, όπως στο πλαίσιο μίας αστυνομικής υπόθεσης, μίας εμπόλεμης σύρραξης, της διερεύνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας (Ferllini 2017), ή και στη διαδικασία ταυτοποίησης θυμάτων από μαζικές καταστροφές (π.χ. ακραία καιρικά φαινόμενα, αεροπορικά δυστυχήματα κ.ά.) (James et al. 2014· Ubelaker 2015).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι πολυ-επιστημονικές ομάδες διερεύνησης του παρελθόντος έγιναν συνώνυμες με τον όρο «δικανική στροφή». Διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της μαζικής βίας, συνεισφέροντας στοιχεία στα δικαστήρια που διερευνούν το παρελθόν και ταυτοποιώντας τα θύματα εγκλημάτων, ώστε να τελειώσει η αβεβαιότητα για τις οικογένειές τους. Η βιολογική ανθρωπολογία ήταν καθοριστική για τη γέννηση και καθιέρωση της δικαστικής ανθρωπολογίας (Snow 1982), αφού οι ανθρωπολόγοι συμμετείχαν συστηματικά σε προσπάθειες εντοπισμού και ταυτοποίησης θυμάτων συνεπεία συρράξεων (Cordner & McKelvie 2002· Ferrándiz & Robben Antonius 2015· Ubelaker 2018). Συναφής και άρρηκτα δεμένη με τη δικαστική ανθρωπολογία είναι και η αρχαιολογία. Ο εντοπισμός ανθρωπίνων λειψάνων στο πλαίσιο διερεύνησης αστυνομικών υποθέσεων έδωσε την ευκαιρία να εφαρμοστούν συστηματικά αρχαιολογικές μέθοδοι για την τεκμηρίωση και εκταφή τους, στη δεκαετία του 1970 (Bass & Birkby 1978· Crist 2001· Haglund 2001· Menez 2005· Scott & Connor 2001). Ως δικαστική αρχαιολογία ορίζεται η εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και τεχνικών στο πλαίσιο διακρίβωσης της τύχης ενός ή και περισσότερων θυμάτων, από την αστυνομία ή άλλο αρμόδιο σώμα (Groen 2018· Moran & Gold 2019). Ως επιστήμη, συνέβαλε θετικά στη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου (Haglund 2001· Stover & Ryan 2001· Jessee & Skinner 2005· Steele 2008), στον εντοπισμό, στην εκταφή και στην ταυτοποίηση θυμάτων από τους παγκοσμίους πολέμους (Jonker 2018· Martin 2020· Kobiálka & González-Ruibal 2024· Kobiálka et al. 2024), καθώς και στη διακρίβωση της τύχης αγνοουμένων μετά τη λήξη εμπόλεμων συρράξεων (Schuldenrein et al. 2017· Kim et al. 2020).

Η παρούσα μελέτη εστιάζεται στα προγράμματα ταυτοποίησης θυμάτων από τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–64 και την τουρκική εισβολή του 1974 στην Κύπρο, τα οποία ιδρύθηκαν με τη συμβολή και καθοδήγηση διεθνών ομάδων εμπειρογνομόνων. Εξετάζονται το πρόγραμμα ταυτοποίησης της Κυπριακής Δημοκρατίας και το πρόγραμμα της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων (ΔΕΑ), στα οποία συνέβαλαν οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί Physicians for Human Rights (PHR), και INFORCE και η Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – EAAF) αντίστοιχα. Επιπλέον, παρουσιάζεται το πρόγραμμα ταυτοποίησης της τουρκοκυπριακής κοινότητας, που ξεκίνησε κατόπιν εντολής του Mustafa Akinci το 2015 αμέσως μετά την εκλογή του στην εξουσία και την έντονη

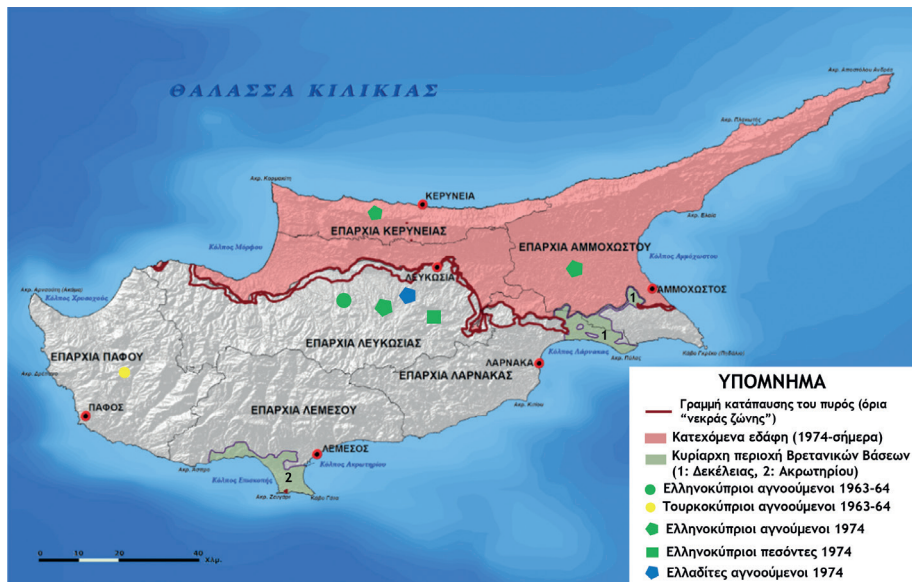
πίεση των οικογενειών που έψαχναν τους οικείους τους, που αν και γνώριζαν πως είναι νεκροί δεν ήξεραν το χώρο ταφής τους (Plümer 2022, 169). Οι συγγραφείς αναλύουν τον αντίκτυπο που έχουν οι προσπάθειες εντοπισμού και ταυτοποίησης σε δύο επίπεδα: πρωτίστως, στους οικείους των θυμάτων, και δευτερευόντως, στις προσπάθειες επούλωσης του ιστορικού τραύματος που βιώνουν οι δύο κοινότητες ως σήμερα. Ακολούθως οι συγγραφείς εξετάζουν τα προγράμματα ταυτοποίησης υπό το πρίσμα της μεταβατικής δικαιοσύνης και τα συγκρίνουν με διεθνή παραδείγματα, ώστε να διαφανούν επιπλέον τρόποι που μπορούν διεθνείς οργανισμοί να ενισχύσουν αυτές τις προσπάθειες ξένων χωρών.

Μεθοδολογία έρευνας

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, εντοπίστηκαν, συλλέχθηκαν κι αναλύθηκαν πρωτογενείς πηγές που αφορούν τα γεγονότα του 1963–64 και 1974. Οι πηγές είναι ποικίλες, κι έχουμε έτσι στη διάθεσή μας βίντεο, χάρτες και τύπο της εποχής υπό μελέτη, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και συγγράμματα εμπλεκόμενων ενεργά στο θέμα των ταυτοποιήσεων από το 1974 ως σήμερα. Μελετήθηκαν ακολούθως οι επιστημονικές δημοσιεύσεις σχετικά με τα δύο προγράμματα ταυτοποιήσεων, για να καταγράψουμε τις μεθόδους και τα εργαλεία των δικανικών επιστημών, όπως και οι διαθέσιμες εκθέσεις του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme) που είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα τους και αφορούν τη ΔΕΑ. Τέλος, εκπονήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις¹ με Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους συγγενείς θυμάτων, τόσο της περιόδου των διακοινοτικών ταραχών του 1963–64 όσο και της εισβολής του 1974· οι συνεντεύξεις καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα των θυμάτων για να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο εξισορροπημένο δείγμα (Feldman 1995· Holstein & Gubrium 1995) (Εικ. 1).

Αυτό το στάδιο ήταν καταλυτικό για να διαπιστωθούν οι παράγοντες που διαφοροποιούν τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός. Επιπλέον, δόθηκε η ευκαιρία να διακριβωθεί το πώς προσλαμβάνουν οι συγγενείς το κάθε κομμάτι της διαδικασίας ταυτοποίησης ξεχωριστά αλλά και συνολικά. Για την εκπόνηση των συνεντεύξεων, εργαστήκαμε στο πλαίσιο του θεωρητικού υπόβαθρου της προφορικής ιστορίας (Portelli 1991· Abrams 2016). Κατά τη διάρκεια λοιπόν των συνεντεύξεων, προσέξαμε να μην επηρεάσουμε τους συνομιλητές με οποιαδήποτε προσωπική μας άποψη για το ζήτημα των αγνοουμένων, κι ήμασταν πρόθυμοι ακροατές

¹ Η μαρτυρία περικλείει μέσα της πολλές άλλες σημασίες, οι οποίες όμως έχουν έναν κοινό πυρήνα, που δεν είναι άλλος από την κατάθεση της ιστορίας του πρωταγωνιστή, όπως αυτός τη βίωσε. Οι όροι «αφήγηση», «ιστορία ζωής» και «βιογραφία» έχουν εναλλάξιμες σημασίες και αποτυπώνουν την προσωπική μαρτυρία με διαφοροποιημένους τρόπους (McGarry & Walklate 2015, 83). Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε ο όρος της «αφήγησης», διότι μέσα από αυτήν μοιράζεται ο αφηγητής μέρη της ιστορίας του ή και όλη την ιστορία του.

Εικόνα 1: Οι προσωπικές συνεντεύξεις με συγγενείς των θυμάτων (Ελλαδίτες, Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους), ανά επαρχία, περίπτωση (αγνοούμενος, πεσόντας), και περίοδο (1963–64, 1974) (Πηγή: Συγγραφείς· υπόστρωμα χάρτη: Φωτόδεντρο μαθησιακά αντικείμενα, <<https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/2910>>).

με ενσυναίσθηση. Αποδεχτήκαμε τα όσα μας εμπιστεύτηκαν ως «αφηγήσεις αλήθειας» κατά το σχήμα της Porter (2007, 2016), αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι ως ερευνητές απέχουμε από την αυθεντική εμπειρία του βιώματός τους (Hirsch & Smith 2002, 9) κι ότι οι «πραγματικότητες» τους διαμόρφωσαν τις κατοπινές τους ζωές, τις εμπειρίες τους και τις αντιλήψεις τους για το παρελθόν (Connerton 1989· Hirsch & Smith 2002). Πρέπει να αναφέρουμε ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε φιλικό κλίμα, σε χώρους όπου ένιωθαν πιο άνετα οι συνομιλητές, καθώς θα έπρεπε ενδεχομένως να ανατρέξουν σε πολύ τραυματικές εμπειρίες. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αντιπαραβλήθηκαν με προηγούμενες έρευνες που εκπονήθηκαν για τις ανάγκες των συγγενών των θυμάτων και την ψυχοκοινωνική τους στήριξη (Killian 2016· Agathangelou & Killian 2019· CMP & ICRC 2021· UNRF & BAU 2021), όπως και με ευρύτερες έρευνες για τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της εισβολής στους εκτοπισθέντες (Ευδόκας κ.ά. 1976· Agathangelou & Killian 2002, 2009).

Οι ταυτοποιήσεις των θυμάτων εντάχθηκαν στο πλαίσιο της μεταβατικής και ιστορικής δικαιοσύνης. Στόχος μας ήταν να διαφανεί πώς η αρχική επιφυλακτικότητα που έλαβαν τα προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο μετατράπηκε σε θετικό βήμα προς τη διαλεύκανση της τύχης των αγνοουμένων. Παράλληλα, θελήσαμε να «χαρτογραφήσουμε» τη συμβολή διεθνών εμπειρογνομόνων από τις απαρχές των προσπαθειών αυτών, και τους τρόπους δι-

ασφάλισης της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων μέσα από τη συστηματική εφαρμογή δικανικών πρωτοκόλλων ταυτοποίησης (Ktori 2023β). Έτσι, κατανοήσαμε τους μηχανισμούς που χρειάστηκαν ώστε τα προγράμματα ταυτοποίησης της Κύπρου να έλκουν το διεθνές ενδιαφέρον ως προς τη δομή και πρακτική εφαρμογή τους, καθώς οι καλές πρακτικές τους μπορούν να εφαρμοστούν σε αντίστοιχα ξένα προγράμματα (Ktori & Baranhan 2018, 9–12).

Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων» (enforced disappearances) και ο ορισμός του «αγνοούμενου» (missing person)

Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων»

Η «αναγκαστική εξαφάνιση» είναι από τις σοβαρότερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τα θύματα που την υφίστανται να χαρακτηρίζονται ως αγνοούμενα ή ελλείποντα πρόσωπα. Αποτελεί αυτόνομο αδίκημα και έγκλημα συνεχούς χαρακτήρα, που δεν αποτελεί φαινόμενο του μακρινού παρελθόντος, ούτε περιορίζεται γεωγραφικά. Αντιθέτως, αυξήθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε χώρες όπως η πρώην Γιουγκοσλαβία, Αργεντινή, Χιλή, Αλβανία, και συνεχίζεται τον 21ο αιώνα στο Ιράκ, Αφγανιστάν, και άλλες (Scovazzi & Citroni 2007· Citroni 2021).

Για το περιεχόμενο των εννοιών «αγνοούμενοι» και «θύματα εξαναγκαστικής εξαφάνισης» χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικοί ορισμοί, συνοπτικοί ή ευρύτεροι, που αναλύουν διεξοδικά το πλαίσιο στο οποίο υπάγονται τέτοιες περιπτώσεις. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό που διατυπώθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ): «*Αγνοούμενος*» είναι το πρόσωπο με άγνωστη τοποθεσία για τους συγγενείς του και, βάσει αξιόπιστων πληροφοριών, εκλείπει σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία εξαιτίας, διεθνών ή μη, ένοπλων συγκρούσεων, μίας κατάστασης εσωτερικής βίας ή διαταραχών, φυσικών καταστροφών ή οποιασδήποτε άλλης κατάστασης που μπορεί να απαιτήσει την παρέμβαση από την αρμόδια κρατική αρχή.

Ο ορισμός του ΔΕΕΣ εμπεριέχει διαφορετικές υποομάδες, συμπεριλαμβανομένων ατόμων που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση, καθώς και άτομα και παιδιά εν ζωή που χωρίστηκαν από τις οικογένειές τους. Πρόσωπα που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση συμπεριλαμβάνονται στη Διεθνή Συνθήκη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), που υιοθέτησε το 2007 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 61/177 και τέθηκε σε ισχύ το 2010. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 δηλώνεται ότι: «*Αναγκαστική εξαφάνιση*» θεωρείται η σύλληψη, κράτηση, απαγωγή ή οποιαδήποτε άλλη μορφή στέρησης της ελευθερίας από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση του

κράτους, ακολουθούμενη από άρνηση αναγνώρισης της στέρησης της ελευθερίας ή απόκρυψη της μοίρας ή του τόπου του εξαφανισμένου ατόμου, που τοποθετούν ένα τέτοιο άτομο εκτός της προστασίας του νόμου.

Της Συνθήκης του 2006 προηγήθηκε η Διακήρυξη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (Declaration for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), που υιοθέτησε το 1992 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 47/133. Η Διακήρυξη του 1992 περιγράφει ως αναγκαστική εξαφάνιση την κατάσταση στην οποία τα άτομα συλλαμβάνονται, απάγονται ή κρατούνται παρά τη θέλησή τους ή άλλως στερούνται την ελευθερία τους από υπαλλήλους διαφόρων κλάδων ή επιπέδων διακυβέρνησης ή από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες που ενεργούν για λογαριασμό ή με τη συγκατάθεση και υποστήριξη, άμεση ή έμμεση, της κυβέρνησης.

Οι εξαφανίσεις υπό τη σκιά ολοκληρωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, αλλά και ως απότοκο ένοπλων συρράξεων, πυροδότησαν μία σειρά εξελίξεων στον τομέα της διερεύνησης παραβάσεων της Συνθήκης του 2007, των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, στην επιστροφή των λειψάνων γι' αξιοπρεπή ταφή, και στην περαιτέρω εξέλιξη των δικανικών επιστημών (Rosenblatt 2015· Baranowska 2017). Αναφέρουμε παραδειγματικά το έργο που διετέλεσαν οι δικανικοί ανθρωπολόγοι Δρ. William Haglund και Δρ. Clyde Snow στη διερεύνηση των σφαγών της Srebrenica (σημερινή Βοσνία Ερζεγοβίνη), και της φάρμας Ončara στο χωριό Vukovar (σημερινή Κροατία). Βάσει των ευρημάτων τους προέβη σε καταδίκη των ιθυνόντων το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) (Stover & Peress 1998· Haglund 2001· Stover & Ryan 2001· Haglund & Sirkin 2002).

«Αναγκαστικές εξαφανίσεις» και «αγνοούμενοι» στην Κύπρο, ως συνέπεια εμπόλεμης σύρραξης

Η Κυπριακή Δημοκρατία, εγκαθιδρύθηκε ως ανεξάρτητο ενιαίο κράτος στις 16 Αυγούστου 1960, μετά από προσπάθειες δεκαετιών για τον τερματισμό της βρετανικής αποικιοκρατίας² και την ολοκλήρωση των Συμφωνιών Ζυρίχης–

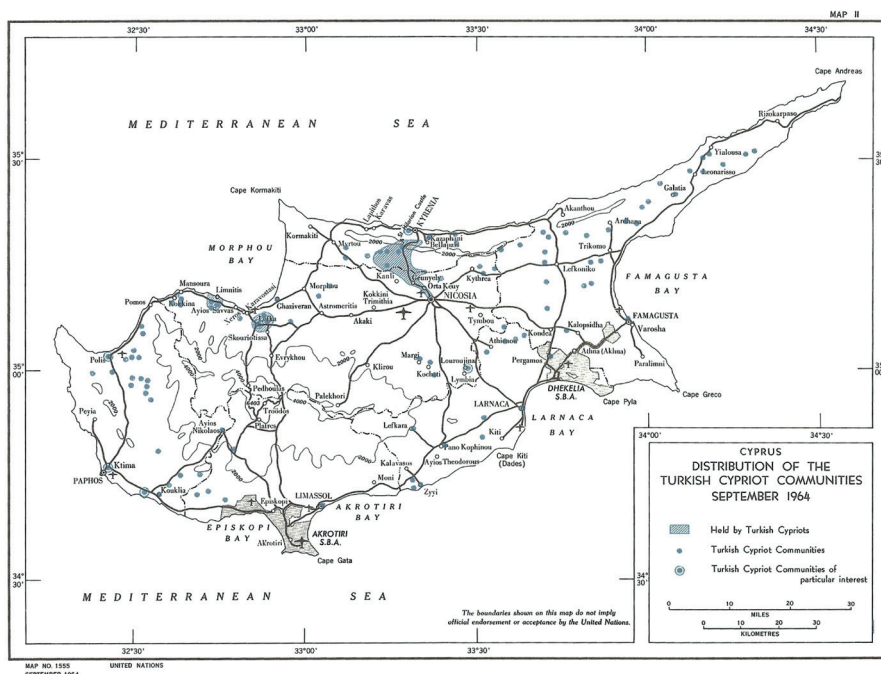
² Οι πρώτες προσπάθειες τερματισμού της αποικιοκρατίας αλλά και της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, ανάγονται στις αρχές του 20ού αιώνα (Παπαδόπουλλος 2009). Η Βρετανία προσέφερε την Κύπρο στην Ελλάδα ώστε η δεύτερη να συμπλεύσει με την Entente κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, προσφορά που απέρριψε η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη τον Οκτώβρη του 1915 (Georghallides 1979, 100). Παρά την απογοήτευση των Κυπρίων, διενεργήθηκε ενωτικό δημοψήφισμα το 1921 που απέρριψε ο υπουργός Αποικιών Winston Churchill, όπως απέρριψε και αυτό του 1930 ο υπουργός Αποικιών Λόρδος Passfield. Η κορύφωση των συνεχών απορρίψεων σε συνάρτηση με την οικονομική κρίση αυτής της δεκαετίας, προκάλεσε την εξέγερση του Οκτωβρίου του 1931 (γνωστή και ως «Οκτωβριανά») (Georghallides 1985, 357–59· Παπαπολυβίου 2018). Το 1950 διεξήχθη νέο ενωτικό δημοψήφισμα που απέρριψε η βρετανική κυβέρνηση (Παπαπολυβίου 2000), και καθώς η ελληνική προσφυγή του 1954 στον Οργανισμό

Λονδίνου του 1959. Η συνταγματική πρόνοια όμως για χωριστούς δήμους τους οποίους είχαν δικαίωμα να συστήσουν οι δύο κύριες εθνοτικές κοινότητες (Μαρκίδη 2009), υπήρξε η αφορμή ώστε το περίτεχνο σύστημα συνεταιριστικής νομής της εξουσίας της νεοσύστατης δημοκρατίας να παραλύσει μέσα σε τρία περίπου χρόνια. Στοχεύοντας στην υπέρβαση του αδιεξόδου, μετά και την αντίδραση της τουρκοκυπριακής ηγεσίας να ακινητοποιηθούν οι μηχανισμοί είσπραξης δημοσίων εσόδων (Χατζηαντωνίου 2007, 106–7), στις 29 Νοεμβρίου ο Πρόεδρος Μακάριος επέδωσε στον Αντιπρόεδρο Δρ. Fazıl Kışık υπόμνημα με το οποίο τους καλούσε σε διαπραγματεύσεις για τροποποίηση δεκατριών σημείων του συντάγματος. Επεσήμανε ότι θεωρούσε το συγκεκριμένο ζήτημα ως αμιγώς εσωτερικό θέμα της κυβέρνησης ώστε να αποκλείσει τυχόν δικαίωμα ανάμειξης ή επέμβασης τρίτων στη διαδικασία, και απέστειλε ταυτόχρονα αντίγραφο του υπομνήματος στους εκπροσώπους των τριών Εγγυητριών Δυνάμεων (Αγγλία, Ελλάδα, Τουρκία) (Κρανιδιώτης 2008).

Παρόλο που η Ελλάδα κι η Τουρκία βίωναν αντίστοιχα μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, η Άγκυρα αντέδρασε άμεσα και αποφασιστικά απορρίπτοντας το υπόμνημα στις 6 Δεκεμβρίου 1963 πριν καν δώσει την απάντησή της η τουρκοκυπριακή ηγεσία. Λίγες μέρες αργότερα, ο Τούρκος πρέσβης στη Λευκωσία, Mazhar Özko, επέδωσε ρηματική διακοίνωση με την οποία επεσήμαινε ότι η μονομερής τροποποίηση του συντάγματος θα οδηγούσε στην άμεση επέμβαση της Τουρκίας, την οποία ο Πρόεδρος Μακάριος απέρριψε ως «απαράδεκτη». Η τροποποίηση του συντάγματος συζητήθηκε περαιτέρω στις 19 Δεκεμβρίου 1963 στο Παρίσι, στο πλαίσιο συνάντησης των Υπουργών Εξωτερικών Τουρκίας, Ελλάδας και Κύπρου. Εκεί, αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και να γίνει προσπάθεια από κοινού να ασκηθούν πιέσεις στις δύο κοινότητες ώστε να διαπραγματευτούν εντός του πλαισίου του ισχύοντος συντάγματος (Λιναρδάτος 1986, 359–60· Ker-Lindsay 2004, 20–22).

Οι διακοινοτικές συγκρούσεις ξεκίνησαν από ένα τυχαίο γεγονός που προκάλεσε όμως αλυσιδωτές αντιδράσεις. Τα ξημερώματα της 21ης Δεκεμβρίου 1963, μία αστυνομική περίπτωση στις παρυφές ελληνοκυπριακής συνοικίας της παλιάς Λευκωσίας προσπάθησε να κάνει έλεγχο ταυτοτήτων σε ομάδα Τουρκοκυπρίων οι οποίοι επέβαιναν σε ένα, ή κατά άλλους δύο αυτοκίνητα.

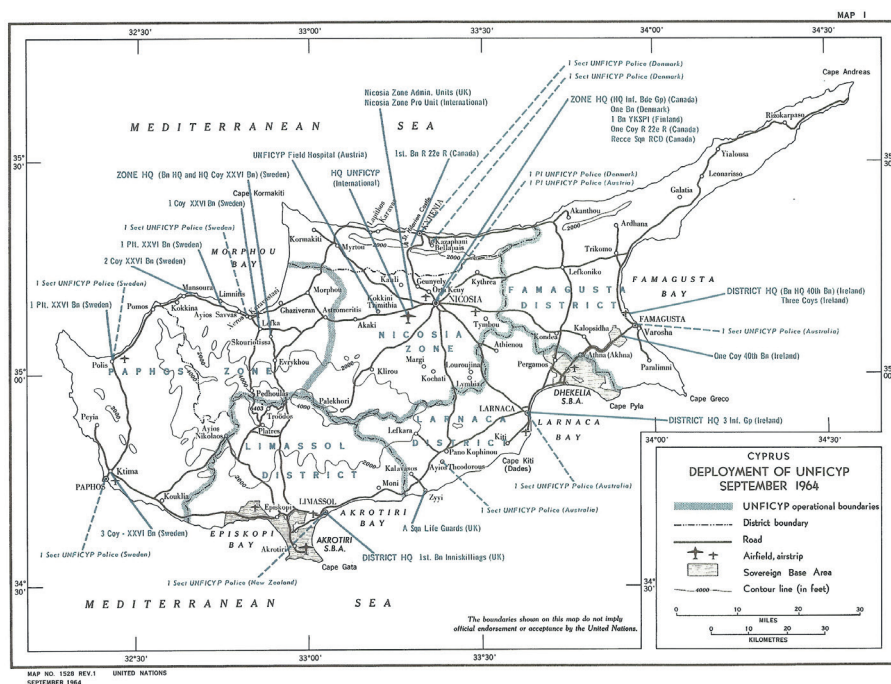
Ηνωμένων Εθνών (εφεξής ΟΗΕ) για την αυτοδιάθεση της Κύπρου δεν τελεσφόρησε, ο απελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ του 1955–59 που ακολούθησε αποτέλεσε και τη μόνη διέξοδο στο ζήτημα (Holland 1998). Η τουρκοκυπριακή κοινότητα, αντίθετα, απέρριπτε την ένωση με την Ελλάδα υπέρ της διχοτόμησης (*taksim*) και ένωσης με την Τουρκία αντίστοιχα. Συναφείς είναι οι δύο εκθέσεις πολιτικής (*policy reports*) που εξέδωσε ο Nihat Erim στις 24 Νοεμβρίου και 22 Δεκεμβρίου 1956 (Σαρής 1982, 274–301)· τη διχοτόμηση πρότεινε και επίσημα για πρώτη φορά το 1957 ο Δρ. Fazıl Kışık μέσω της εφημερίδας του *Halkın Sesi* (17/08/1957) (Ioannides 2014, 46–48). Η δε σύσταση της οργάνωσης TMT (*Türk Mukavemet Teşkilatı*) αποτέλεσε και την αντίδραση των Τουρκοκυπρίων ώστε να έχουν αντίβαρο στην ΕΟΚΑ. Πρβλ. Holland 1998, 166, 199, 255, Kizilyürek 2003, Ker-Lindsay 2004, 14–20, και Nevzat 2005.

Εικόνα 2: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τους τουρκοκυπριακούς θύλακες τον Σεπτέμβριο του 1964 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/720538?ln=en&v=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

Οι Τουρκοκύπριοι, ανάμεσά τους και μια ιερόδουλη, αρνήθηκαν να δεχτούν τον έλεγχο, ο οποίος είχε ενταθεί λόγω πληροφοριών περί μεταφοράς όπλων. Προκάλεσαν επεισόδιο και από τους πυροβολισμούς που ακολούθησαν τραυματίστηκε ένας αστυνομικός. Όταν οι αστυνομικοί ανταπέδωσαν τα πυρά, σκοτώθηκαν η ιερόδουλη και ένας Τουρκοκύπριος (Ανώνυμος 21/12/1963).

Τις επόμενες μέρες, ακολούθησαν αιμαχίες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, παρά την έκκληση του Προέδρου Μακαρίου και του Αντιπροέδρου Kūşūk να επιδείξουν όλοι αυτοσυγκράτηση (Ανώνυμος 22/12/1963). Οι αιμαχίες εξελίχθηκαν σε πιο βίαιες συγκρούσεις σε διάφορες πόλεις, τουρκοκυπριακές δυνάμεις κατέλαβαν συνοικίες της Λευκωσίας και δημιούργησαν προγεφυρώματα σε πολλά σημεία του νησιού, ενώ κάτοικοι μεικτών χωριών τα εγκατέλειψαν και μετακινήθηκαν σε αμιγώς ελληνοκυπριακά και τουρκοκυπριακά χωριά αντίστοιχα (Χατζηαντωνίου 2007, 111–13). Από τις μετακινήσεις πληθυσμών προέκυψαν τουρκοκυπριακοί θύλακες σε αρκετές περιοχές (CIA 1964) (Εικ. 2), από τους οποίους οι Ελληνοκύπριοι προσπαθούσαν να μη διεξέλθουν φοβούμενοι επιθέσεις ή και χειρότερα αντίποινα αφού οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν και κατά το 1964. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες γίνο-

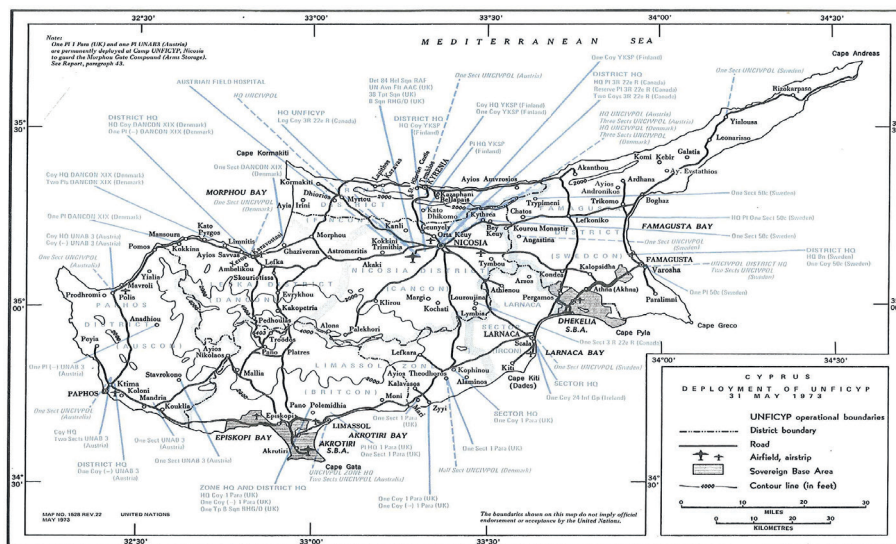

Εικόνα 3: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τις περιοχές που επόπτευε η UNFICYP τον Σεπτέμβριο του 1964 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/1660711?ln=en&v=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

νταν συχνές απαγωγές Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων από μέλη της άλλης κοινότητας. Ένας αριθμός απαγωγών κατέληξε δυστυχώς σε δολοφονίες, με τα θύματα να γίνονται οι πρώτοι, αφανείς όμως, αγνοούμενοι στην Κύπρο. Όπως επισημαίνει η Plümer (2022) ο μεγαλύτερος αριθμός Τουρκοκύπριων αγνοουμένων (κάτι περισσότερο από τους μισούς συνολικά), προέκυψε από τις διακοινοτικές ταραχές.

Παρά τη λήξη των συγκρούσεων (Ker-Lindsay 2004, 34–38), η πολιτική αστάθεια παρέμεινε και έτσι εγκαταστάθηκε στο νησί η ειρηνευτική δύναμη των Ηνωμένων Εθνών για την Κύπρο (UNFICYP) το 1964 (Εικ. 3), βάσει του ψηφίσματος 186 (1964) της Γενικής Συνέλευσης. Καθώς οι ταραχές συνεχίστηκαν στο νησί, έστω και σε μικρότερη ένταση, η ειρηνευτική δύναμη επέκτεινε τις περιοχές εποπτείας της κατά τη δεκαετία του 1970 (Εικ. 4). Πλέον, μετά την τουρκική εισβολή, δραστηριοποιείται κυρίως κατά μήκος της γραμμής κατάπαυσης του πυρός (γνωστής και ως «Πράσινη Γραμμή») και δε διατηρεί όλα τα παρατηρητήρια που υπήρχαν ως το 1974.

Οι διακοινοτικές ταραχές του 1963–64 μαζί με το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1974 κατά του Προέδρου Μακαρίου, και η συνεπακόλουθη τουρκική

Εικόνα 4: Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών με τις περιοχές που επέτρεψε η UNFICYP τον Μάιο του 1973 (Πηγή: United Nations Geospatial Information Section, διαθέσιμο στο: <<https://digitallibrary.un.org/record/730072?ln=en&v=pdf>> [Προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025]).

στρατιωτική εισβολή της 20ής Ιουλίου,³ αποτελούν σημεία-τομές στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία που άλλαξαν και καθόρισαν συνάμα τις τύχες όλων. Το πραξικόπημα έφερε τους πρώτους νεκρούς, 98 στο σύνολο (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης 2021).

Το μεγαλύτερο όμως μέρος των αγνοουμένων προέκυψε από τα γεγονότα του 1974. Οι αγνοούμενοι εκείνης της περιόδου ήταν οι περισσότεροι Ελληνοκύπριοι (κυρίως στρατιώτες, αλλά και πολίτες) και λιγότεροι Τουρκοκύπριοι. Επίσης, την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα ωμότητες, μαζικές δολοφονίες ανυπεράσπιστων πολιτών (ηλικιωμένων, γυναικών και παιδιών) και των δύο κοινοτήτων, καθώς και βιασμοί Ελληνοκυπρίων ανδρών και γυναικών (Μαχλουζαρίδης 1975· European Commission for Human Rights 1976· Sant Cassia 2005, 55· Ευσταθίου 2015) και Τουρκοκυπρίων γυναικών (Özkaleli & Yilmaz 2015). Πολλοί συγγενείς αυτών των ατόμων, που στη συνέχεια καταχωρήθηκαν ως αγνοούμενοι, πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών, περί το Σεπτέμβριο του 1974, οι κατάλογοι με τους αιχμαλώτους δημοσιεύτηκαν τόσο από την Κυπριακή Δημοκρατία όσο και τον τουρκικό στρατό, και παραδόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό.

³ Για προσεγγίσεις γύρω από τη διαφορετική ερμηνεία της στρατιωτικής παρέμβασης ως εισβολής από την επίσημη ελληνοκυπριακή αφήγηση και ως ειρηνευτικής παρέμβασης από την επίσημη τουρκοκυπριακή αφήγηση βλ., για παράδειγμα, Papadakis 2005.

Οι κατάλογοι δεν θεωρήθηκαν ολοκληρωμένοι και αντιμετωπίστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία από την αντίθετη πλευρά. Παράλληλα, τα συναφή ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών καλούσαν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να συνεργαστούν για τη διακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων. Εάν ένα άτομο του οποίου η τύχη αγνοούνταν δεν εμφανιζόταν σε αυτές, δεν θεωρούνταν απαραίτητα νεκρό ή αγνοούμενο. Η σταδιακή απελευθέρωση αιχμαλώτων μέχρι και τον Οκτώβριο του 1976, συνέβαλε στη διατήρηση της ελπίδας ότι όσα άτομα ακόμα αγνοούνταν μπορεί και να ήταν ζωντανά, ενώ ο Τύπος της εποχής βρίθει αναφορών ότι κρατούνταν αιχμάλωτοι στην Τουρκία (Σεργίδης 2016, 21–41). Στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80 οποιαδήποτε σκέψη ότι οι αγνοούμενοι ίσως να ήταν νεκροί, επειδή υπήρχε η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί, αντέβαινε στη λογική και δεν εκφραζόταν καθόλου. Αντιθέτως, κυριαρχούσε το αφήγημα ότι ήταν ζωντανοί και γίνονταν προσπάθειες απελευθέρωσής τους (Κασιμάτης 1997· Σεργίδης 2016, 43–63).

Ο κατάλογος των θυμάτων του πραξικοπήματος και της εισβολής καταρτίστηκε τελικά το 2000, κατόπιν απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. 12/2000, ημερομηνία 04 Μαΐου 2000). Τα θύματα, συμπεριλαμβανομένων και όσων χάθηκαν τα ίχνη τους κατά την περίοδο 1963–1967, διαχωρίζονται στις εξής κατηγορίες και υποκατηγορίες (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019):

1. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της περιόδου 1963–1967
2. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της περιόδου 1963–1967 (η επίσημη ιστοσελίδα αναφέρεται ως «υπό ετοιμασία»)
3. 126 υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων
4. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της τουρκικής εισβολής
5. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής
 - 5.1 Ελληνοκύπριοι πεσόντες της τουρκικής εισβολής
 - 5.2 Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής
 - 5.3 Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες που τάφηκαν σε γνωστούς και άγνωστους χώρους στις κατεχόμενες περιοχές
6. Θύματα του πραξικοπήματος
 - 6.1 Πεσόντες αντιστασιακοί
 - 6.2 Πεσόντες πραξικοπήματος
 - 6.3 Πολίτες θύματα
 - 6.4 Ελλαδίτες πεσόντες πραξικοπήματος

Μόνο αρκετά πρόσφατα, κοντά στα τέλη του 20ού αιώνα άρχισε να εκφράζεται δειλά, και ως προσωπική άποψη, ότι οι αγνοούμενοι ίσως να ήταν νεκροί, μια άποψη ενάντια στην επίσημα εγκεκριμένη θέση και που σπάνια εμφανιζόταν στον αυτολογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο (Krystal 1995·

Σεργίδης 2016· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2022). Το τραυματικό συμβάν αντανακλάται στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου με την απώλεια της καλοσύνης και της ελπίδας. Για τους συγγενείς, ήταν και παραμένει δύσκολο να ανακάμψουν από το τραύμα, πόσο δε μάλλον να ρυθμίσουν τη ζωή τους αναλογιζόμενοι τις επόμενες γενιές, καθώς το τραύμα μετουσιώνεται σε φοβικό αντικείμενο. Αυτό, προκαλεί αποστασιοποίηση η οποία εκούσια διαιωνίζεται (Garland 1998· Laub 2005). Η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, είναι καθοριστική για την κατανόηση αυτής της δυναμικής. Η διαδικασία του τραύματος προϋποθέτει πρώτα τη διεργασία αυτού από την πλευρά του υποκειμένου και έπειτα από τα έμμεσα θύματα. Αυτό συμβαίνει, διότι το τραύμα δημιουργεί μια εσωτερική κατάσταση στην οποία η ήδη επιτευχθείσα ικανότητα ταξινόμησης, επεξεργασίας, συμβολικής σκέψης και εμπιστοσύνης των άλλων καταρρέει και στη συνέχεια αυτή μεταφέρεται διαγενεακά (Cavalli 2012).

Οι δύο κοινότητες και οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν ένα μεγάλο φορτίο θλίψης που υποσυνείδητα διασπείρεται στην κοινωνία, και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ιστορικού τραύματος. Πέρα από τις διαφορές στη θρησκεία και την κουλτούρα, οι ομοιότητες και ειδικά ο πόνος που βιώνει ο συγγενής του αγνοουμένου αλλά και το, άμεσα ή έμμεσα, θύμα είναι κοινός. Επίσης η περιθωριοποίηση των θυμάτων και η εργαλειοποίησή τους από την κεντρική εξουσία ήταν αισθητές και στις δύο πλευρές, σαν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Υπάρχουν τα άμεσα θύματα, αλλά πλέον και τα έμμεσα (δεύτερες και τρίτες γενιές συγγενών), που χρειάζονται ψυχοκοινωνική στήριξη και κυρίως λύτρωση μέσα από τη διακρίβωση της αλήθειας, του εντοπισμού των οικείων τους, κι απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Η νέα γενιά έμμεσων θυμάτων που δημιουργείται από τις παρελθοντικές παραβιάσεις μαζικής βίας και του άμεσου αποτυπώματος που άφησε στους γονείς της, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το τραυματικό γεγονός μεμονωμένα, αλλά σε συνέχεια με την πρώτη γενιά. Ας μας επιτραπεί ο όρος «νέα γενιά θυμάτων», που αφορά πολίτες οι οποίοι βίωσαν το τραύμα της βίας έμμεσα και πολλές φορές την ατιμωρησία άμεσα. Σαφώς, οι ανάγκες των άμεσων θυμάτων ήταν και παραμένουν περισσότερες, και η μνημόνευση προϋποθέτει την αποκατάσταση της αλήθειας και τη δικαίωση των θυμάτων. Αντίθετα, μία στεία μνημόνευση μπορεί μόνο να αποπροσανατολίσει τις νέες γενιές. Ειδικότερα, στη δευτερογενή τραυματοποίηση που μεταδίδεται σε αρκετές περιπτώσεις με μη λεκτικούς τρόπους από τους ενήλικες στα παιδιά (μεταμνήμη) (Van IJzendoorn κ.ά. 2003· Hirsch 2012· Κόκκινος 2015), η εσφαλμένη ακολουθία μνημονικών τελετών μπορεί να δυσχεράνει τη θεραπεία και επούλωση του τραύματος στις επόμενες γενιές, παρά να τη διευκολύνει. Αυτό συμβαίνει, διότι η δευτερογενής τραυματοποίηση προκαλείται έμμεσα στις επόμενες γενιές και η ακολουθία θεραπείας πρέπει να εφαρμόζεται μεθοδικά, δίνοντας τη δυνατότητα στις οικογένειες να επεξεργάζονται το τραύμα αρχικά σε ατομικό και δευτερευόντως σε συλλογικό επίπεδο.

Η προφορική ιστορία και τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων ως οδοί διερεύνησης και απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης

Μετά την επιβεβαίωση ότι υπάρχει αγνοούμενο μέλος εντός της οικογένειας, επικρατεί σύγχυση. Είναι νεκρός ή ζωντανός; Τι σημαίνει αυτό; Οι προφορικές μαρτυρίες οικείων των θυμάτων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της κατάρτισης του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Κυπρή 1991, 1994, 2001, 2009),⁴ αντικαθρεφτίζουν τόσο τη σύγχυση, όσο και τις αντικρουόμενες απόψεις για το πιο πάνω ζήτημα αλλά κυριότερα την ελπίδα ότι ο αγνοούμενος συγγενής εξακολουθεί να είναι ζωντανός, όμως αδυνατεί να επικοινωνήσει μαζί τους. Οι μαρτυρίες αυτές, και κυρίως όσες συλλέχθηκαν μεταξύ 1990–2005 εκφράζουν επιπλέον την «ανάγκη γνώσης», που συχνά συνοδεύεται από αισθήματα απελπισίας, θυμού και αγανάκτησης προς τα αρμόδια κυβερνητικά σώματα που αδυνατούν να παρέχουν σαφείς πληροφορίες για την τύχη των οικείων τους. Συναφείς είναι και όσες μαρτυρίες έλαβαν γραπτή μορφή, καθώς αρκετοί πολίτες, δήμοι, κοινότητες, και οργανωμένα σύνολα προχώρησαν στη δημοσίευση εκδόσεων για πεσόντες και αγνοουμένους (βλ. ενδεικτικά Στυλιανού 1975, 1976α, 1976β, 1976γ, 1976δ· Πουμπουρής 1994, 128–53· Χαραλάμπους 2005· Χρυσάνθου 2014, 2015).

Με το πέρασμα των χρόνων, και ιδιαίτερα μετά την έναρξη των εκταφών του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1999 και της ΔΕΑ το 2005–2006, αρκετά συχνά τα παραπάνω ερωτήματα αρχίζουν να ξεθωριάζουν και αντικαθίστανται από τα εξής δύο: πού βρίσκεται ο τόπος ταφής τους και πώς θα γίνει η επιστροφή των λειψάνων τους; Αυτό αποτελεί πια το κυριότερο μέλημα των οικείων των θυμάτων, όπως εκφράζεται και πάλι μέσα από προφορικές μαρτυρίες (Μηλιώνης 2024), εξειδικευμένες μελέτες που έγιναν πρόσφατα από πλευράς ΔΕΑ (CMP & ICRC 2021· UNFR & BAU 2021), αφιερωματικές εκδόσεις και ντοκιμαντέρ για τους εξαφανισθέντες (βλ. ενδεικτικά Χατζηκυριάκου 2011· Σπυριδάκη 2018, 152–77· Καρεφυλλίδου-Ιωάννου 2022).

Ωστόσο, ακόμα και η αποδοχή του γεγονότος από τις οικογένειες και η αναγνώριση του τραυματικού ζητήματος που τις ταλανίζει από την κοινωνία αλλά και την πολιτεία δεν προεξοφλεί την άμεση επίλυση του προβλήματος. Αντιθέτως, υπεισέρχονται άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την εξέλιξη και αυτοί έχουν να κάνουν με τη διάσταση του ζητήματος στη μετασυγκρουσιακή κατάσταση, αν αφορά μία ή περισσότερες κοινότητες, τα τεχνικά μέσα που χρειάζονται για τον εντοπισμό των λειψάνων, την εύρεση πόρων για να καταστεί δυνατή η στελέχωση άρτιου μηχανισμού με διεπιστημονικό προσωπικό

⁴ Οι συγγραφείς εντόπισαν και μελέτησαν 2500 μαρτυρίες, επί συνολικού αριθμού 8346, κατά τα έτη 2016–2024. Η επιλογή τους έγινε βάσει λέξεων-κλειδιών συναφών με τις διακοινοτικές ταραχές και την τουρκική εισβολή, ενώ τα πλήρη αποτελέσματα της έρευνας αποτελούν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης υπό ετοιμασία προς δημοσίευση.

(Robins 2011, 79–80) και, τέλος, την εκάστοτε εξατομικευμένη συνθήκη που προκύπτει ανά περίπτωση. Στην τελευταία θα πρέπει να συμπεριληφθούν τα χρόνια που μεσολάβησαν από το τραυματικό γεγονός, η ύπαρξη μαρτύρων, η διάθεση των αρχών, καθώς και η ουσιαστική επιθυμία για εξεύρεση της αλήθειας, δίχως «υποσημειώσεις» και δεύτερες σκέψεις.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το ζήτημα της ταυτοποίησης είναι πολύ-πλευρο και ακανθώδες. Όχι μόνο για τις οικογένειες, αλλά και για τις αρχές που καλούνται να το διεκπεραιώσουν. Σε αρκετές περιπτώσεις τα λείψανα δεν είναι δυνατόν να βρεθούν λόγω δυσκολιών που προκύπτουν με την πάροδο των χρόνων, όπως είναι οι οδικές δομές και η αποπεράτωση κτιρίων, ή λόγω εκούσιας επιλογής των υπευθύνων της εξαφάνισης να παρακωλύσουν τις έρευνες είτε μετακινώντας τα οστά είτε παραπλανώντας τις αρχές με ψευδείς μαρτυρίες. Τα προσκόμματα αυτά δυσχεραίνουν την πολιτική επίλυση του ζητήματος και χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης.

Σε συνέχεια της παραπάνω διαπίστωσης προστίθεται το «δύσκολο» ζήτημα της εύρεσης των απαιτούμενων πόρων. Οι πόροι είναι αποδεδειγμένα ένδειξη θέλησης των αρχών σε εθνικό επίπεδο ή διεθνώς για τη διερεύνηση της μοίρας των αγνοούμενων, την ταυτοποίηση των λειψάνων τους και την επιστροφή τους στους οικείους τους. Στην περίπτωση της Κύπρου έχουμε το από παράδειγμα της ΔΕΑ στο έργο της οποίας σημειώθηκε ουσιαστική εξέλιξη μετά την επαναλειτουργία της το 2006, με τη συνεχή οικονομική στήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ktori & Baranhan 2018) (Εικ. 5). Και εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όμως, υπάρχουν πολλά παραδείγματα, όπως οι εμβληματικές περιπτώσεις της Αργεντινής και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (Robins 2011, 79–80). Τέλος, σημαντικό είναι να αναφερθούμε στη δράση της ΕΑΑΦ, όπου, 134 ανθρωπολόγοι προερχόμενοι από 22 χώρες, πραγματοποίησαν ταυτοποιήσεις λειψάνων σχεδόν σε 1300 τοποθεσίες σε 33 χώρες, κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000 (Wolfe-Steadman & Haglund 2005).

Πέρα από την ανάγκη εύρεσης πόρων, τίθεται το ζήτημα της μη ικανοποίησης του αιτήματος των συγγενών από τις αρμόδιες αρχές. Η μη ικανοποίηση μπορεί να σχετίζεται με τους όρους λειτουργίας μίας επιτροπής διερεύνησης. Παραδείγματος χάριν η ΔΕΑ έχει ρητή εντολή εύρεσης και ταυτοποίησης μόνο των εξαφανισθέντων που συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο αγνοουμένων, το οποίο δεν ικανοποιεί όλες τις οικογένειες. Επίσης, η κουλτούρα παίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο που θα χειριστεί η κάθε κοινωνία το ζήτημα των αγνοουμένων. Στη Δύση, οι έννοιες του τραύματος είναι πολλαπλά διατυπωμένες από τις επιστήμες της ιστορίας και της ψυχολογίας, ενώ σε άλλα μέρη του πλανήτη οι δυτικές αυτές έννοιες δεν βρίσκουν την ίδια απήχηση λόγω πολιτισμικής διαφοράς (Robins 2011, 81). Επιπλέον, η ταυτοποίηση μέσω της μεθόδου DNA ως η μοναδική φόρμουλα επίλυσης του ζητήματος δεν είναι πάντα αποδεκτή από την οικογένεια. Γι' αυτό, σε περιπτώσεις ταυτοποίησης, κρίνεται απαραίτητη η συλλογή δεδομένων τόσο προθανάτια

¹ Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί σε όλες τις εκταφές που πραγματοποιήθηκαν από τη ΔΕΑ και περιέχει υποθέσεις, οι οποίες μπορεί να αποδειχθεί ότι, δεν σχετίζονται με τον επίσημο κατάλογο των αγνοουμένων της ΔΕΑ.

² Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στα άτομα τα οποία ταυτοποιήθηκαν από τη ΔΕΑ αλλά δεν συμπεριλαμβάνονται στον επίσημο κατάλογο των αγνοουμένων.

³ Ο αριθμός που αντιστοιχεί για το έτος 2005 περιλαμβάνει ανασκαφές και εκταφές που διενεργήθηκαν από τους Τουρκοκύπριους πριν από το υφιστάμενο πρόγραμμα. Τα οστά που είχαν εντοπιστεί παραδόθηκαν στη ΔΕΑ το 2006.

Εικόνα 5: Α) Εκταφές και ταυτοποιήσεις Δ.Ε.Α., 2006–2025, Β) Ο αριθμός των υποθέσεων αγνοουμένων που διερυνά η Δ.Ε.Α., Γ) Αριθμός ανασκαφών όπου εντοπίστηκαν λείψανα, Δ) Εκταφές και ταυτοποιήσεις ανά έτος, Ε) Ταυτοποιήσεις ανά έτος (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων, <<https://www.cmp-cyprus.org/el/statistics/>>. Οι πιο πάνω αριθμοί αφορούν τις έρευνες της Δ.Ε.Α. μέχρι τις 28/02/2025).

όσο και μεταθανάτια, από τις οικογένειες και την επιστημονική κοινότητα. Με βάση την παραπάνω παραδοχή δημιουργείται η επιθυμία στις οικογένειες για γνωστοποίηση των συνθηκών θανάτου, στο πλαίσιο της «ανάγκης γνώσης» (ICRC & CMP 2019, 9–10).

Παράλληλα, η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδράμει στη βασική επιδίωξη των οικογενειών να εντοπίσουν τα αγνοούμενα μέλη τους (Huffine 2002). Το γεγονός ότι πλέον οι οικογένειες έχουν ερείσματα διεθνώς, ώστε να φέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα των εξαφανισθέντων, προέβαλε εκφάνσεις του θέματος που μέχρι πρότινος δεν είχαν διατυπωθεί (Σεργίδης 2016). Καίρια δεν είναι μόνο η γνωστοποίηση του ζητήματος συλλογικά, αλλά η ανάγκη για ονομαστική ταυτοποίηση του κάθε αγνοουμένου. Σαφώς και τα προηγούμενα χρόνια η οικογένεια επιθυμούσε την ταυτοποίηση, αλλά μόλις τις τελευταίες δεκαετίες ωρίμασαν οι συνθήκες να διατυπωθεί το αίτημα στην ολότητά του, ν' ανακοινωθούν τα άτομα που αγνοούνται σε όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές και να υπάρξει παραδοχή αυτών των δεδομένων. Πριν το διάνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 και την έναρξη των εκταφών της ΔΕΑ το 2005–2006, δεν ήταν λόγου χάρι εύκολο οι δύο κοινότητες της Κύπρου να παραδεχθούν την ύπαρξη αγνοουμένων η μία στην άλλη, εφόσον τα αφηγήματα ήταν αντίπαλα.

Απαραίτητη είναι, λοιπόν, η εξατομικευμένη προσέγγιση και η βαθιά κατανόηση των αιτημάτων της κάθε κοινωνίας που έχει υποστεί τη βάσανο των ανθρώπων που αγνοούνται. Οφείλει η πρωτοβουλία κάθε φορέα να τοποθετεί σε πρώτο πλάνο τις επιθυμίες των οικογενειών και στη συνέχεια να δημιουργείται ο «οδοδείκτης» διευθέτησης. Ειδάλλως, θα έχουμε μία στείρα αντιμετώπιση των οικογενειών φέρνοντας «έτοιμες» λύσεις, χωρίς καθολική εφαρμογή. Στην κοινωνία της Ζιμπάμπουε π.χ. επικρατεί η αναγκαιότητα να τιμηθούν οι νεκροί μέσω των τελετουργιών (Stover & Shigekane 2010), σε αντίθεση με ό,τι ορίζουν οι ψυχοθεραπευτές της Δύσης που ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να διερευνήσουν το παρελθόν και να το αναστοχαστούν με βάση το σήμερα (Erpel 2002). Η παραπάνω συνθήκη αιτιολογεί την αναγκαιότητα εξατομικευμένης και προσαρμοσμένης στην κάθε κοινωνία λύσης όσον αφορά στο ζήτημα όχι μόνο των αγνοουμένων, αλλά και ευρύτερα της μετασυγκρουσιακής κοινωνίας με βάση τη λογική της μεταβατικής δικαιοσύνης και με ουσιαστικότερο στόχο την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης ατομικά και συλλογικά.

Η σημασία της ταυτοποίησης ως προς τη δυνατότητα εκκίνησης δικαστικής διαδικασίας για απόδοση δικαιοσύνης

Ως ερευνητές και συγγραφείς, αναγνωρίζουμε ότι ο κοινωνικός αντίκτυπος της έρευνας δεν είναι ασπρόμαυρος (Busha & Duggan 2014). Μια σχετική ανησυχία που συμμερίζονται πολλοί μάρτυρες σε σχέση με το δικαστήριο και το περιβάλλον στο οποίο δίνονται οι καταθέσεις, αν δηλαδή είναι κατάλληλο, έχει σχέση με την προϊστορία, και βασικό επιχείρημα ως προς αυτό ήταν ότι οι

περιορισμένες δίκες που διεξήχθησαν στα δικαστήρια της Νυρεμβέργης δεν είχαν αποτυπώσει παρά μόνο μια μικρή εικόνα της φρίκης των στρατοπέδων συγκέντρωσης (Taylor 1992· Priemel & Stiller 2012).

Μολαταύτα, η παράλληλη παράθεση και εξέταση διαφορετικών πλαισίων, εκτός από τις φωνές των θυμάτων που είναι και ο πυρήνας της εργασίας, μας βοήθησε να διαμορφώσουμε σφαιρικότερη εικόνα για το βασικό ερευνητικό μας ερώτημα, ήτοι τις προϋποθέσεις και τα όρια απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Εάν δεν προσεγγίζαμε τις οικογένειες και τους πρωταγωνιστές μέσα και από το περιβάλλον του δικαστηρίου, η μελέτη μας θα ήταν ελλιπής. Χαρακτηριστικές, ως προς τη σημασία απονομής ιστορικής δικαιοσύνης μέσα από τις μαρτυρίες και τις ταυτοποιήσεις, είναι οι δίκες για τις υποθέσεις των αγνοουμένων Χριστοφή Β. Πασιά και Χαράλαμπου Πάλμα, που διεξήχθησαν στις αρχές του 21ου αιώνα (να αναφέρουμε εδώ, ενδεικτικά, ότι τα πρακτικά είχαν ένα εύρος ετών από το 2001 ως το 2012). Σε αυτή τη μελέτη σκοπός δεν είναι να κρίνουμε τις δίκες που διενεργήθηκαν, αλλά να αντλήσουμε από τα πρακτικά τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών και να τις αναδείξουμε ως μια ακόμα πηγή εξιστόρησης του τι συνέβη στο παρελθόν, και δη σε ένα περιβάλλον που διατυπώνεται ευκρινώς η επίσημη άποψη της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Αξιολόγηση και σχολιασμός των ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης της Κύπρου ως προς τη συμβολή τους στην απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης για τους οικείους των αγνοουμένων

Η συμβολή των Physicians for Human Rights (PHR) στο ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας

Θέλω να τονίσω ότι η έναρξη του προγράμματος εκταφών στις ελεύθερες περιοχές από την Κυπριακή Δημοκρατία σε δύσκολες εποχές αποτελούσε το καλύτερο παράδειγμα της ανθρωπιστικής βούλησης από πλευράς πολιτείας για να δοθούν απαντήσεις σε οικογένειες των ηρώων μας και για να επανορθωθούν τα όποια λάθη είχαν γίνει, τα οποία προκάλεσαν και προκαλούν ακόμα, ανεπίπτο πόνο στις οικογένειες.

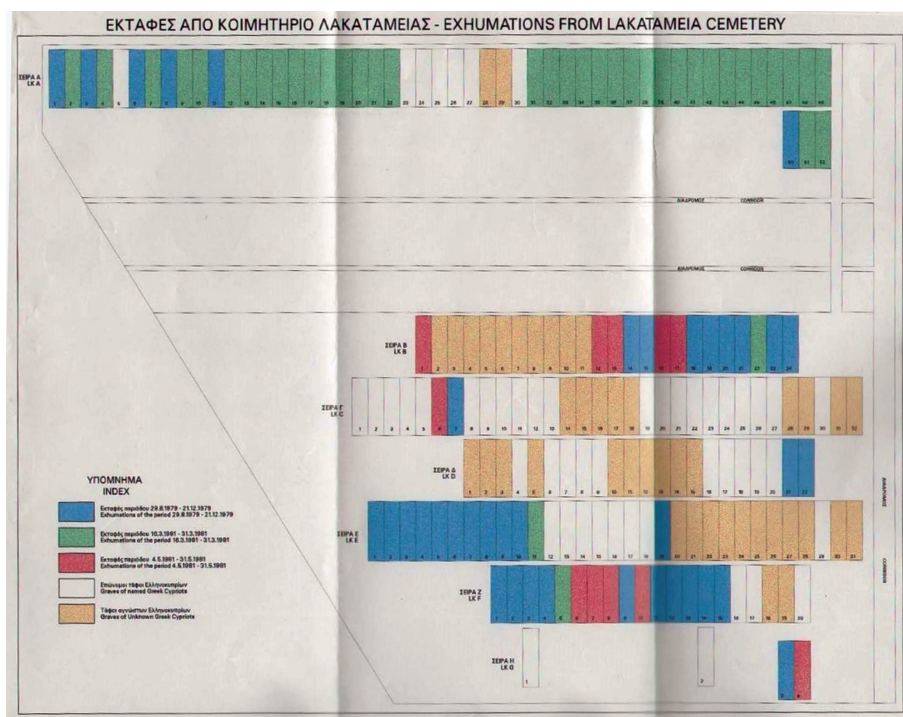
(Μηλιώνης 2024, 339)

Το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή της διαδικασίας εντοπισμού αγνοουμένων του 1974 στην Κύπρο. Ακολούθησε χρονικά τις προσπάθειες για ταυτοποιήσεις από τη μεριά της Κυπριακής Δημοκρατίας των ετών 1979–1981 (μη επιστημονικές εκταφές στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, και αποστολή στην Ελλάδα αριθμού λειψάνων που θεωρήθηκε ότι αφορούσαν θύματα ελληνικής υπηκοότητας), και τη συμφωνία των ηγετών των δύο κοινοτήτων Γλαύκου Κληρίδη και Ραούφ Ντενκτάς το 1997, σε άμε-

ση, ταυτόχρονη ανταλλαγή των πληροφοριών που διέθεταν για πιθανούς χώρους ταφής αγνοουμένων (Migdalovitz 2001· Sant Cassia 2001). Εντούτοις, η τουρκοκυπριακή ηγεσία οπισθοχώρησε στο θέμα των αγνοουμένων το 1998, ωθώντας τις Μαρούλα Σιάμιση και Ανδρούλλα Πάλμα να εισέλθουν στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και να προσπαθήσουν να εντοπίσουν μόνες τους τα οστά των αγνοουμένων τους συζύγων (Sant Cassia 2005· Χατζηκυριάκου 2011). Οι δύο γυναίκες είχαν ήδη προσπαθήσει το 1995 να ενημερωθούν για την τύχη των οικείων τους, που πίστευαν ότι είχαν ταφεί εκεί σε ανώνυμο κοινό τάφο, αλλά οι αρχές δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν· αυτό, σε συνάρτηση με το «πάγωμα» του θέματος των αγνοουμένων τις ώθησε το 1998 να παραβιάσουν την είσοδο του κοιμητηρίου με σκοπό να ανοίξουν τους τάφους οι ίδιες (Χατζηκυριάκου 2011). Η σύλληψή τους έτυχε ευρείας κάλυψης στα ελληνοκυπριακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, και φαίνεται να λειτούργησε θετικά καθώς η Κυπριακή Δημοκρατία προχώρησε στο μονομερές πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της το 1999, συνεργαζόμενη με τον οργανισμό Physicians for Human Rights (PHR) υπό την εποπτεία του δικανικού ανθρωπολόγου Δρ. William Haglund (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Η δημιουργία ενός προγράμματος που θα δρούσε στην επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας, διερευνώντας αρχικά τα ζητήματα αγνοουμένων και πεσόντων που υπήρχαν πληροφορίες ότι βρίσκονται εντός της επικράτειάς της, έδωσε την απαραίτητη ώθηση στις ταυτοποιήσεις αγνοουμένων. Ως αρχή του προγράμματος προκρίθηκε η αντιμετώπιση των παθογενειών στο ζήτημα των αγνοουμένων και πεσόντων, καθώς και η διερεύνηση των πρώτων εκταφών της περιόδου 1979–1981. Ένα σημαντικό μέρος του έργου αυτού ήταν η ανάκτηση των λειψάνων που είχαν εκταφεί και επιστραφεί στις οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτών από τον ελληνικό στρατό, κατά τα έτη 1979–1981 (Εικ. 6). Οι εκταφές του 1999 αποκάλυψαν ότι αυτοί οι επαναπατρισμοί από τον ελληνικό στρατό, αν και είχαν γίνει με καλή πρόθεση, δεν ήταν επιστημονικά ορθές και στις περισσότερες οικογένειες δόθηκαν λάθος λείψανα. Ο κύριος λόγος ήταν ότι οι εκταφές έγιναν από άτομα που δεν είχαν τις απαραίτητες γνώσεις ή την απαραίτητη εκπαίδευση (Moraitis & Eliopoulos 2015· Ktori 2023β). Επί της ουσίας, η έναρξη αυτού του προγράμματος ήταν η πρώτη αντίδραση και η έμμεση αναγνώριση των λαθών που έκανε το κράτος στον χειρισμό των καταγραφών των θυμάτων κατά το 1974 και των ταυτοποιήσεων που ακολούθησαν μέχρι το 1981. Μέσω της εκκίνησης λοιπόν των εκταφών του 1999, αν και μονομερών-μονοκοινοτικών, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ξεκίνησε έτσι ένας διάλογος μεταξύ των ενδιαφερομένων πλευρών σε ουσιαστικότερη βάση, που είναι από μόνο του εποικοδομητικό στοιχείο σε μετασυγκρουσιακές συνθήκες για να βρουν απαντήσεις έγκαιρα οι συγγενείς των θυμάτων.

Οι πρώτες εκταφές των PHR έγιναν το 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και στο κοιμητήριο Αγίων Κων/νου κι Ελένης, υπό τη διεύθυνση του Δρος William Haglund. Ο Δρ. Haglund παρείχε την απαραίτητη κα-

Εικόνα 6: Σχεδιάγραμμα των τάφων ανά περίοδο εκταφής: Μπλε – μη επιστημονικές εκταφές του 1979 / Πράσινο & κόκκινο – μη επιστημονικές εκταφές του 1981 / Λευκό – επώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων / Κίτρινο – ανώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

τεύθυνση και τεχνογνωσία στις τοπικές αρχές ώστε να δημιουργήσουν ένα ανθρωπολογικό εργαστήριο στη Λευκωσία. Παράλληλα, ο Δρ. Μάριος Καριόλου διηύθυνε την ομάδα γενετιστών του ΙΝΓΚ που ήταν επιφορτισμένη με τις γενετικές αναλύσεις ταυτοποίησης των θυμάτων (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι οι εκταφές των PHR στην Κύπρο συνέπεσαν με συζητήσεις στους επιστημονικούς κύκλους για την εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και πρακτικών σε δικαστικές έρευνες ταυτοποίησης θυμάτων (Stover & Ryan 2001· Jessee & Skinner 2005· Menez 2005), για τις οποίες ο Haglund (2001) είχε ταχθεί υπέρ. Η εφαρμογή ενός πολυ-επιστημονικού μοντέλου εργασίας έθεσε γερές βάσεις στις εκταφές που ακολούθησαν, και τη δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο γενικά (Ktori 2023β). Η ομάδα των PHR έφερε την εμπειρία που απέκτησε στη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου κι εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στην Κροατία, Βοσνία και Ρουάντα (Hannibal & Lawrence 1996· Wolfe-Steadman & Haglund 2005), και συγκρότησαν το πρόγραμμα εκταφών πάνω σε αυστηρά επιστημονικά πρωτόκολλα (Schmitt

et al. 2015· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Επιπλέον, διακρίβωσαν και χειρίστηκαν τις περιπτώσεις που παραδόθηκαν λάθος λείψανα σε οικογένειες αγνοουμένων, ως απότοκο των μη επιστημονικών εκταφών, με λεπτότητα και σεβασμό (Moraitis & Eliopoulos 2015).

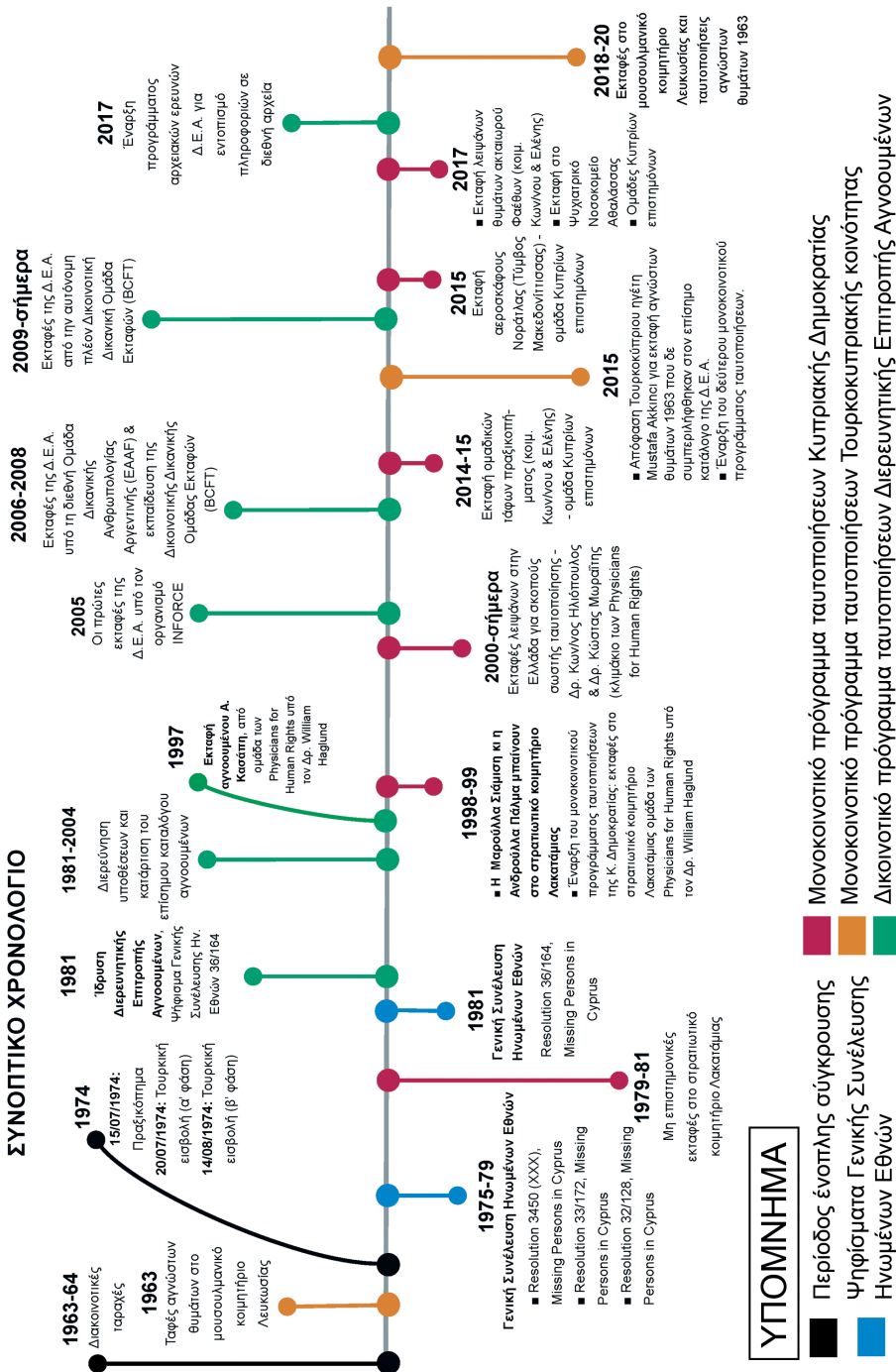
Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας συνεχίστηκε παράλληλα με τις πρώτες εκταφές που πραγματοποίησε η Δ.Ε.Α. από το 2005 και εξής (Εικ. 7). Έχοντας διαφορετικούς όρους εντολής από την Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος έγιναν οι εκταφές των ομαδικών τάφων του πραξικοπήματος, του αεροσκάφους Νοράτλας, των τάφων των θυμάτων της ακταιωρού Φαέθων που βομβάρδισαν οι Τούρκοι με ναβάλμι το 1964, και του ομαδικού τάφου των θυμάτων του ψυχιατρείου Αθαλάσσας που βομβάρδισαν οι Τούρκοι το 1974 (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Ktori 2023β). Το 2021, το πρόγραμμα επέκτεινε τις δραστηριότητές του, καθώς η οικογένεια ενός επτάχρονου αγοριού που δολοφόνησαν οι Βρετανοί κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α., υπέβαλε αίτημα εντοπισμού κι εκταφής των λειψάνων του στον Επίτροπο Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι έρευνες οδήγησαν στον εντοπισμό του πιθανού χώρου ταφής σε πολλαπλό οικογενειακό τάφο που δεν έφερε όμως το όνομα του παιδιού. Οι ανθρωπολογικές και γενετικές εξετάσεις των λειψάνων που ακολούθησαν την εκταφή, οδήγησαν στη θετική του ταυτοποίηση, και κυρίως επέτρεψαν στην οικογένειά του να κηδεύσει και να θάψει το θύμα με αξιοπρέπεια (Eliopoulos et al. 2024).

Η συμβολή της Equipo Argentino de Antropología Forense (EAAF) στο ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της ΔΕΑ

Η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο είναι μία θεσμοθετημένη δικαιοδική επιτροπή που συστάθηκε το 1981 από τους ηγέτες της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής κοινότητας, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Στόχος της είναι η εκταφή, ταυτοποίηση κι επιστροφή των λειψάνων 2002 αγνοουμένων (492 Τουρκοκυπρίων και 1510 Ελληνοκυπρίων), από τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–1964 και την εισβολή του 1974. Τα τρία Μέλη λαμβάνουν αποφάσεις βάσει πλήρους ομοφωνίας, σύμφωνα με την εντολή της ΔΕΑ για την εκπλήρωση ανθρωπιστικής αποστολής (Ktori & Baranhan 2018). Σύμφωνα με το άρθρο 11 των όρων εντολής της, «η Επιτροπή δεν θα επιχειρήσει να αποδώσει ευθύνες για τους θανάτους αγνοουμένων ή να προβεί σε διαπιστώσεις σχετικά με την αιτία των θανάτων αυτών» (Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Στο διάστημα 1981–2004, η Επιτροπή διερεύνησε και κατήρτισε τον επίσημο κατάλογο αγνοουμένων συνεπεία της εισβολής. Σε αυτόν δεν συμπεριλαμβάνονται οι πεσόντες, θύματα δηλαδή που δύο και πλέον αυτόπτες μάρτυρες είδαν νεκρά, και η ομάδα των «126» που αποτελείται από υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στην Επιτροπή. Μέχρι

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Εικόνα 7: Συνοπτικό χρονολόγιο των γεγονότων του πραξικοπήματος, της εισβολής, και της πορείας των τριών ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης στην Κύπρο (Πηγή: Συγγραφέας).

το 2004 τα μέλη της ΔΕΑ αποφάσισαν ότι η Επιτροπή εκπλήρωνε σημαντικό όγκο εργασίας και θα έπρεπε να επεκτείνει το πεδίο δραστηριοτήτων και ευθύνης, ευθυγραμμίζόμενη με τις προτάσεις του Γενικού Γραμματέα. Εκείνη την εποχή, η ΔΕΑ στόχευε να ολοκληρώσει το υπόλοιπο ερευνητικό έργο, ενώ ζητούσε από τους συγγενείς των αγνοουμένων να παράσχουν γενετικά δείγματα για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων οικογενειακών δειγμάτων αναφοράς (Gurkan et al. 2015· Ktori 2023α, 2–3).

Το 2005, η Επιτροπή ήρθε σ' επαφή με τον ΔΕΕΣ για καθοδήγηση στη λειτουργία του προγράμματος εκταφών, και συνεργάστηκε αρχικά με τον οργανισμό INFORCE (Tidball-Binz & Cordner 2022). Υπό την καθοδήγηση της διακεκριμένης δικανικής ανθρωπολόγου Δρ. Margaret Cox καταρτίστηκαν οι αρχές βάσει των οποίων θα λειτουργούσε το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων. Η Δρ. Cox συνέταξε τα πρωτόκολλα λειτουργίας του ανθρωπολογικού εργαστηρίου και των αρχαιολογικών ομάδων πεδίου που πραγματοποιήσαν επιλεγμένες ανασκαφές (Cox κ.ά. 2008· Wessling 2015· Ktori & Baranhan 2018), ωστόσο, στα τέλη του 2005, οι διαπραγματεύσεις για συνεχιζόμενη συνεργασία μεταξύ της ΔΕΑ και του INFORCE έφτασαν σε αδιέξοδο ως αποτέλεσμα τεχνικών, δημοσιονομικών και άλλων ζητημάτων (Mikellide 2017, 35). Ακολουθώντας τις συμβουλές του ΔΕΕΣ, η ΔΕΑ συνεργάστηκε μετά με την Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – εφεξής ΕΑΑΦ), για την οργάνωση, κατάρτιση, και διεύθυνση των Κυπρίων ανθρωπολόγων και αρχαιολόγων. Αυτή ήταν η έναρξη μίας μακροχρόνιας και διαρκούς σχέσης μεταξύ της Επιτροπής και της ΕΑΑΦ, και η επίσημη έναρξη του «Προγράμματος Εκταφών, Ταυτοποιήσεων και Επιστροφών Λειψάνων» της Επιτροπής. Μεταξύ 2006 και 2007, η ΕΑΑΦ συνόδευε πλήρως τις δικαιοδικές ομάδες σε όλες τις πτυχές των εργασιών τους, τόσο στις αρχαιολογικές έρευνες όσο και στο εργαστήριο. Η συστηματική επιτόπια στήριξη των Κυπρίων επιστημόνων από τους Αργεντινούς έθεσε τις απαραίτητες βάσεις ώστε να γίνουν πλήρως ανεξάρτητοι από το 2008 κι εξής, και η ΕΑΑΦ παραμένει ως σήμερα σύμβουλος του προγράμματος (Ktori & Baranhan 2018).

Η δικαιοδική επιστημονική ομάδα, γνωστή και ως Bi-Communal Forensic Team (BCFT), λειτουργεί αυτόνομα από το 2009, ενώ το 2017 τα τρία Μέλη ξεκίνησαν το πρόγραμμα αρχειακών ερευνών σε διεθνή αρχεία, για τον εντοπισμό περαιτέρω πληροφοριών για πιθανούς χώρους ταφής (Arni et al. 2017, 47-48· Ktori & Baranhan 2018). Μέχρι σήμερα, η ΔΕΑ έχει πραγματοποιήσει πέραν των 1620 ανασκαφών σε αντίστοιχο αριθμό μη συμβατικών σημείων που υποδείχθηκαν από μάρτυρες ή/και εντοπίστηκαν από αρχειακά έγγραφα και άλλες πηγές (Εικ. 5). Οι εκταφές που διενεργεί η ΔΕΑ αλλά και το πρόγραμμα ταυτοποίησης συνολικά, αντικαθρεφτίζουν τη συμβολή των ειδικών της ΕΑΑΦ και το λατινοαμερικάνικο μοντέλο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης: αφενός, υπάρχει η θυματοκεντρική προσέγγιση κατά την

οποία οι συγγενείς των αγνοουμένων μετέχουν στη διερευνητική διαδικασία ως ένα βαθμό, κι αφετέρου, ο εντοπισμός κι η ταυτοποίηση λειψάνων είναι ανθρωπιστικό ζήτημα που δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε νομική διαδικασία/ αστυνομική δίωξη όπως αρχικά γινόταν στην Αργεντινή (Fondebrider 2020· Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Η επαφή των συγγενών, που συχνά είναι μάρτυρες/αφηγητές, σε θεσμικό επίπεδο συνδέεται με όλες τις αναγκαίες ενέργειες που χρειάζονται να γίνουν για να ανευρεθεί ο οικείος τους και δημιουργεί ανεξίτηλους δεσμούς, καθώς μετά από μία μακρά περίοδο στην περίπτωση της Κύπρου, οι λειτουργοί των προγραμμάτων είναι οι μόνοι που ουσιαστικά έχουν κινηθεί ως προς το να ικανοποιήσουν την πιο βασική ανάγκη τους, αυτής της ταυτοποίησης. Οι πληροφορίες, οι γνώσεις ως προς το τι έγινε και από ποιον είναι κάποιες λεπτομέρειες που μπορεί να μην έχει ούτε ο ίδιος ο συγγενής για τον οικείο του. Αυτή ακριβώς η συνθήκη είναι που κάνει εντέλει προσωπική την εμπλοκή, και ιδιαίτερη κάθε περίπτωση ανακοίνωσης ταυτοποίησης για τους συγγενείς από το εκάστοτε μέλος.

Μία έρευνα της ΔΕΑ για εντοπισμό πιθανού σημείου ταφής αγνοουμένων ξεκινά με τη συλλογή πληροφοριών από πρωτογενείς ή δευτερογενείς μάρτυρες· ως πρωτογενείς ορίζονται οι αυτόπτες ή αυτήκοοι μάρτυρες, και ως δευτερογενείς όσοι έμαθαν για το περιστατικό εξαφάνισης ενός αγνοουμένου και το μεταφέρουν στις αρμόδιες αρχές. Οι πληροφορίες αυτές συνδυάζονται με αρχειακό υλικό, ενώ μαζί με τα στοιχεία των εκταφών μεταφορτώνονται σε διαδραστικό χάρτη στον οποίο έχουν πρόσβαση όλοι οι επιστήμονες σε πραγματικό χρόνο. Οι ανασκαφές κι εκταφές που πραγματοποιεί η ΔΕΑ παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία, ενώ παράλληλα είναι ενδεικτικές για την επιχειρησιακή δεινότητα της BCFT, που εργάζεται αδιάκοπα καθόλη τη διάρκεια του χρόνου (Ktori & Baranhan 2018) (Εικ. 8).

Ανθρωπιστικό πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων της τουρκοκυπριακής κοινότητας

Η τουρκοκυπριακή κοινότητα μόλις το 2015 ξεκίνησε μονομερές ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων με την ονομασία Turkish Cypriots' Mono-Communal Project at the Martyrs' Cemeteries, μετά από οδηγίες του Mustafa Akinci (Plümer 2022, 169–71). Το πρόγραμμα αφορούσε τους πεσόντες που αρχικά τάφηκαν το 1964 στο πλέον κατεχόμενο χωριό του Αγίου Βασιλείου, και επανατάφηκαν στο Tekke Bahçesi, στρατιωτικό νεκροταφείο στη βόρεια, πλέον κατεχόμενη Λευκωσία, χωρίς όμως να έχουν πρώτα αναγνωριστεί. Το πρόγραμμα της τουρκοκυπριακής κοινότητας εκκίνησε ουσιαστικά μετά από την έντονη πίεση των οικογενειών που έψαχναν τους οικείους τους, που αν και γνώριζαν πως είναι νεκροί, δεν ήξεραν τον χώρο ταφής τους (Plümer 2022, 169), μια τραγική αντιστοιχία με τους συγγενείς Ελληνοκυπρίων πεσόντων που πίεσαν να ξεκινήσει το μονομερές πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Εικόνα 8: Ανασκαφή πηγαδιών για εντοπισμό λειψάνων αγνοουμένων από τη BCFT: Α) Διάνοιξη περιοχής έρευνας εντός πηγαδιού, Β) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι με νερό για έλεγχο του πυθμένα για τυχόν λείψανα, Γ) Διαπλάτυνση ράμπας κατάβασης και βαθμίδων για ασφαλή εργασία εντός του πηγαδιού (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων – Εικόνες, διαθέσιμο εδώ: <<https://www.cmp-cyprus.org/el/pictures/>>· επεξεργασία: Συγγραφείς).

Παρομοίως, η ονομασία του τουρκοκυπριακού προγράμματος μαρτυρά το πεδίο έρευνάς του, που δεν είναι άλλο από τα κοιμητήρια όπου και σε αυτή την περίπτωση ενταφιάστηκαν μαζικά Τουρκοκύπριοι πολίτες χωρίς κάποια ταυτοποίηση, και μετά από δεκαετίες προσπαθειών μπόρεσαν να ξεκινήσουν οι διαδικασίες εκταφής και ταυτοποίησης με επιστημονικά κριτήρια. Το πρόγραμμα ξεκίνησε τις εκταφές στο κοιμητήριο το 2016 και χρειάστηκε προετοιμασία μέσω συλλογής παλιών και σύγχρονων τοπογραφικών σχεδίων του κοιμητηρίου για να εντοπιστούν οι διαφοροποιήσεις και να διεξαχθεί ο ενδεδειγμένος προέλεγχος. Και σε αυτήν την περίπτωση οι τάφοι στο κοιμητήριο ανέγραφαν γενικές εκφράσεις, όπως «άγνωστος» ή «παιδί». Η υποστήριξη έναρξης του προγράμματος από πλευράς χρηματοδότησης, αλλά και σε εξειδικευμένο προσωπικό, έγινε από το γραφείο της πρώην Τουρκοκύπριας Εκπροσώπου της ΔΕΑ Gülden Plümer Küçük, όπου οι συμμετέχοντες εργάζονταν στο πρόγραμμα εθελοντικά. Η Τουρκοκύπρια Εκπρόσωπος, παρότι συμμετείχε στη δημιουργία του νεοσύστατου προγράμματος στο προπαρασκευαστικό στάδιο, δεν συμπεριλήφθηκε επίσημα στους ανθρώπους που προΐσταντο

λόγω της θεσμικής της θέσης στη ΔΕΑ, γεγονός το οποίο παραδέχεται και η ίδια στο βιβλίο της. Γι' αυτό τον λόγο τοποθετήθηκε ως Επικεφαλής του μονομερούς προγράμματος η Α' Σύμβουλος της στη ΔΕΑ Mine Balman (Plümer 2022, 169–71).

Η σύσταση του τουρκοκυπριακού μονομερούς προγράμματος μαρτυρά εμμέσως παρόμοια ζητήματα που εντοπίστηκαν στην έρευνα για το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αρχικά εντοπίζουμε παρόμοια ζητήματα και στις δύο κοινότητες όσον αφορά στα κοιμητήρια και στις βεβιασμένες ταφές δίχως ταυτοποίηση, εν συνεχεία ομολογείται μέσω του προγράμματος η χαοτική συνθήκη στην οποία περιήλθε και η τουρκοκυπριακή κοινότητα μετά τις δικαιοδικές διαταραχές της περιόδου 1963–64 και του 1974 μη καταγράφοντας τους πεσόντες. Το τουρκοκυπριακό πρόγραμμα κλήθηκε να καλύψει το κενό που υπήρχε διερευνώντας τις περιπτώσεις που δεν μπορούσε να διερευνήσει το πρόγραμμα της ΔΕΑ, και πάλι λόγω των όρων εντολής της. Κατά το διάστημα 2018–2020 έγιναν περιορισμένες εκταφές και ταυτοποιήθηκαν λιγότερα από δέκα άτομα σε τρία διαφορετικά κοιμητήρια «μαρτύρων» (Plümer 2022, 170).

Το έργο και το πεδίο δράσης του τουρκοκυπριακού προγράμματος είναι περιορισμένο, και δεν μπορεί να συγκριθεί με την παρουσία του προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή των εκταφών και έναν οδοδείκτη για να ακολουθήσει η ΔΕΑ, η οποία ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το δυσεπίλυτο ζήτημα. Παρόλα αυτά, η σύσταση του προγράμματος μαρτυρεί την ανάγκη για διερεύνηση της αλήθειας και απονομή ιστορικής δικαιοσύνης σε όλη την επικράτεια του νησιού.

Συζήτηση

Πώς προσλαμβάνουν οι οικείοι των θυμάτων τις εκταφές και ταυτοποιήσεις

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η μαρτυρία έγινε η πιο άμεση λύση για να αντιμετωπιστεί η πολιτική της φρικαλεότητας και των θηριωδιών (Wieviorka 2013). Η μαρτυρία εκτός από την ουσία, που δεν ήταν άλλη από την προώθηση της εξακρίβωσης του τι έγινε, προσέδιδε συγχρόνως ένα περίβλημα συναισθηματικής ηθικής και πολιτικής δύναμης (Givoni 2014). Αυτή η πολύπλευρη διάσταση της μαρτυρίας δεν την καθιστά όμως ένα μέσο που οδηγεί στην αδιαμφισβήτητη αλήθεια (Weizman 2017, 122). Αντίθετα, διαμορφώνει μια δυναμική που ξεπερνά την απλή κατάθεση-παράθεση γεγονότων, δημιουργώντας μια αύρα ηθικής αποκατάστασης για τα θύματα αλλά και μια πολιτική θέση για το τι πρέπει να συμβεί για να υπάρξει δικαίωση για τους ανθρώπους, που υπέστησαν την αδικία. Αναδεικνύοντας τους πολλαπλούς κινδύνους και πλευρές της μαρτυρίας, οφείλουμε να μην αγνοούμε ότι βρισκόμαστε στη λεγόμενη «εποχή του μάρτυρα» (Μηλιώνης 2024).

Στην περίπτωση της Κύπρου οι δύο κοινότητες μέσα από τη μακρά διαμάχη και το μεγάλο διάστημα παγίωσης των εχθροπραξιών και θηριωδιών της μίας έναντι της άλλης, δημιούργησαν έναν φαύλο κύκλο συσκότισης και ανομίας. Μέσα από την έρευνα προέκυψε και η επαναλαμβανόμενη διαπίστωση των αφηγητών, αλλά και των ανθρώπων που βοήθησαν στην έρευνα και δεν συμμετείχαν ως αφηγητές πως: «*Το μέρος είναι μικρό και όλοι ξέρουμε ποιος έκανε τα εγκλήματα*» (Μηλιώνης 2024). Το κάθε μικρό ανθρώπινο «γγρανάζι» στην περίπτωση της Κύπρου μπορούσε εξιστορώντας τη μαρτυρία του να βοηθήσει τις έρευνες για την εξακρίβωση των εγκλημάτων του παρελθόντος. Τα προγράμματα που αποσκοπούσαν στην εξακρίβωση και ταυτοποίηση των αγνοουμένων, και όχι μόνο, έθεταν ως βασικότερη παράμετρο τη συλλογή μαρτυριών, όπως προβλέπουν άλλωστε και τα διεθνή πρωτόκολλα που αναφέραμε παραπάνω. Η μαρτυρία παρέχει τη δυνατότητα ν' ανατραπούν οι «θεσμικές αλήθειες» και ν' ακουστούν τα γεγονότα, όπως τα είδαν οι μάρτυρες ή όπως μεταφέρθηκαν στους μάρτυρες από τρίτους.

Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, διερευνήσαμε σημαντικές στιγμές των συγγενών αγνοουμένων σε όλη αυτή την πορεία, δηλαδή από τη διερεύνηση μέχρι τον εντοπισμό και την ταυτοποίηση των λειψάνων των οικείων τους. Επιπλέον, εξετάσαμε και τις ανάγκες τους, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη (Εικ. 9). Οι ανάγκες των θυμάτων είναι κανονικά το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να εκκινούν οι προσπάθειες συμφιλώσης και εδραίωσης της ειρήνης. Τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο, επικεντρώνοντας την προσοχή τους λοιπόν στα θύματα, τόσο τους αγνοουμένους όσο και τους συγγενείς τους, μπόρεσαν να δημιουργήσουν το αναγκαίο θετικό πλαίσιο για την επούλωση του τραύματος.

Μία αντιπαραβολή της διαδικασίας ταυτοποίησης στα τρία κυπριακά προγράμματα: Καλές πρακτικές και πιθανοί κίνδυνοι

Η διαδικασία που ακολουθείται είναι σε όλα τα προγράμματα αυστηρή, και καθορίζεται τόσο από εσωτερικά πρωτόκολλα, όσο και από διεθνή πρότυπα (Plümer 2022· Ktori 2023β). Διαχωρίζεται σε έξι στάδια: α) συλλογή προθανάτιων στοιχείων, β) συλλογή μαρτυριών σε συνδυασμό με έρευνα πηγών, γ) αρχαιολογική φάση, δ) ανθρωπολογική φάση, ε) γενετική φάση, στ) ταυτοποίηση κι επιστροφή των λειψάνων στους συγγενείς γι' αξιοπρεπή ταφή. Όπως μπορεί να δει κανείς στο διάγραμμα (Εικ. 10), όλα τα προγράμματα ακολουθούν τον ίδιο τρόπο μεθοδικής εργασίας. Οι διαφορές που εντοπίζονται αφορούν στο ποιος διεξάγει το κάθε κομμάτι της ταυτοποίησης, στοιχείο καθορά τεχνοκρατικό.

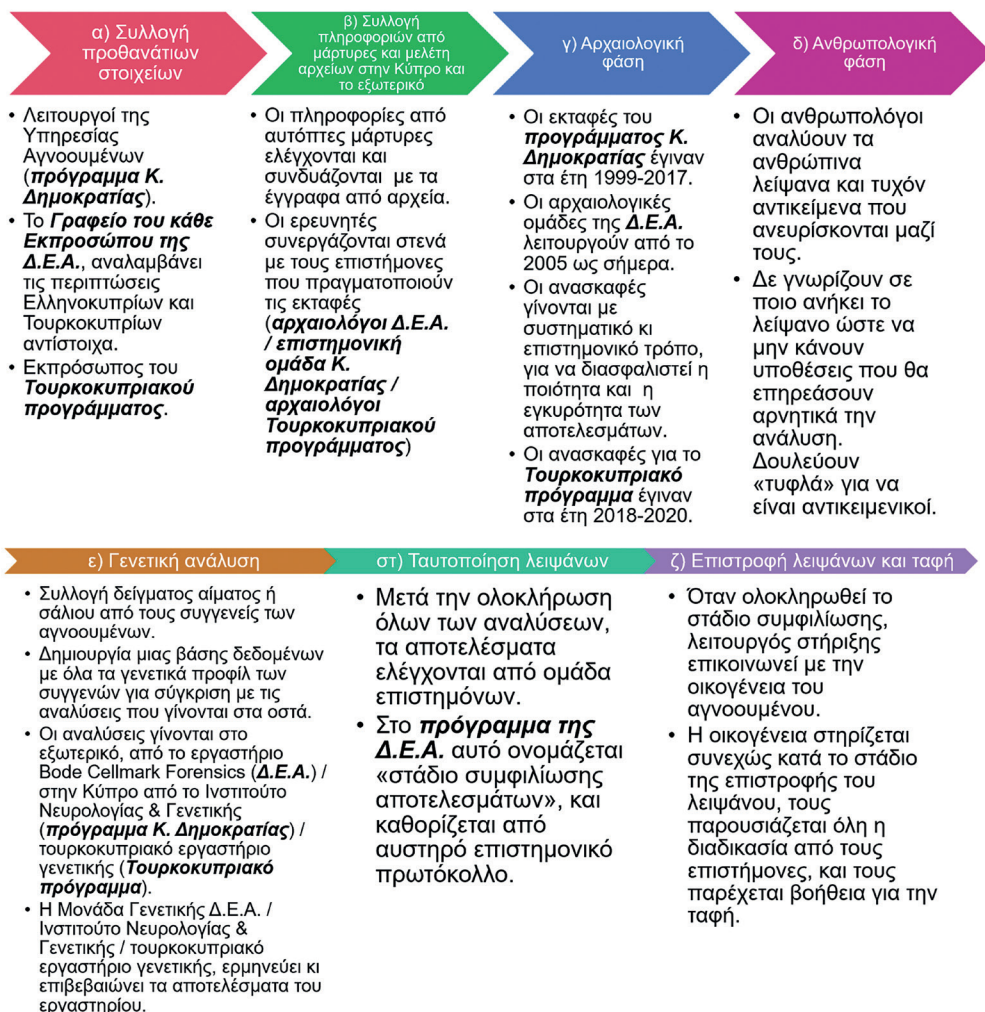
Οι οργανισμοί/οντότητες που έχουν ως στοχοθεσία την εξακρίβωση του παρελθόντος και την ανάδειξη του ανθρωπιστικού ζητήματος των αγνοουμένων μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες πένθους για τις κοινότητες μέσω της ενημέρωσης για τις συνθήκες θανάτου. Επισημαίνεται ότι πρέπει να

Εικόνα 9: Γυναίκες στην Πλατεία Ελευθερίας στη Λευκωσία το 1974, ψάχνουν στις αναρτημένες φωτογραφίες αγνοουμένων τους οικείους τους (Πηγή: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών Κύπρου).

ενσωματώνουν τις τοπικές πρακτικές και να τις σέβονται σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον θάνατο (π.χ. κατά τη μετάδοση πληροφοριών σχετικά με το θάνατο, την επιστροφή ανθρώπινων λειψάνων ή προσωπικών αντικειμένων, την εκταφή ή την ταυτοποίηση ανθρώπινων λειψάνων, ή την ταφή των νεκρών, ακόμη και προσωρινά). Η προσέγγιση με βάση το πρωτόκολλο ταυτοποίησης ήταν ίδια από όλα τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης που δρουν στην Κύπρο. Η ενημέρωση των συνθηκών θανάτου, αποτέλεσε για τις οικογένειες ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα διευκρίνισης για το παρελθόν και την αλήθεια και διεξάγεται με τη συμμετοχή λειτουργού στήριξης, καθώς είναι ακόμη ένα τραυματικό γεγονός (Ktori & Baranhan 2018). Όπως διαπιστώνουμε από όσα αναφέρει η Plümer (2022), στο μονομερές τουρκοκυπριακό πρόγραμμα διαφοροποιήθηκε μερικώς το διαδικαστικό κομμάτι σε σύγκριση με το ελληνοκυπριακό πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αυτό κρίνεται ως θετικό σημείο στο πλαίσιο της ανάγκης για εξατομικευμένη προσέγγιση προς τους οικείους των θυμάτων αλλά και της ευρύτερης ανάγκης μετασχηματισμού του διαλόγου που διέπει τέτοιες προσπάθειες.

Οι σημαντικές αυτές διαμορφωθείσες συνθήκες αποτέλεσαν το καθοριστικό βήμα για τη μόνη οδό ανακάλυψης μέρους της αλήθειας στο νησί. Η αυξα-

Εικόνα 10: Τα επτά στάδια των κυπριακών προγραμμάτων ανθρωπιστικών ταυτοποιήσεων μέσα από τις δημοσιευμένες πηγές καιροφορικές μαρτυρίες που λήφθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης (Πηγή: Συγγραφείς).

νόμενη έρευνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την καθιέρωση συνεκτικών συστημάτων και προσπαθειών όσον αφορά στις οικογένειες των αγνοουμένων έχει συζητηθεί και καθιερωθεί σε διάφορες χώρες με μετασυγκρουσιακό παρελθόν, όπως η Κύπρος. Αυτή η αυξανόμενη τάση εντοπίστηκε και στην παρούσα μελέτη, μέσα από τα κυπριακά προγράμματα μηχανισμών αλήθειας, αλλά και των παθογενειών που υπάρχουν σε αυτά ως προς την υλοποίηση των αναγκών των συγγενών, σύμφωνα με τα ευρήματα των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας που πραγματοποιήσαμε.

Η περίπτωση της Κύπρου επιβεβαιώνει ότι ένα από τα πιο ισχυρά εμπόδια για την επούλωση του συλλογικού και ατομικού τραύματος ή τη διευθέτηση και ανασυγκρότηση των κοινωνιών μετά από περιστατικά ακραίας βίας, είναι το συναισθηματικά φορτισμένο ζήτημα των αγνοουμένων. Οι οικογένειες εξακολουθούν να ελπίζουν να βρουν πληροφορίες για τα αγαπημένα τους πρόσωπα στην Κύπρο, μια ελπίδα που δημιουργήθηκε χάρη στην ενεργοποίηση μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας, όπως τα δυο παραπάνω προγράμματα. Αυτά έδωσαν το έναυσμα της ελπίδας στους συγγενείς για να μάθουν τι συνέβη και να μπορέσουν να θάψουν τον οικείο τους, όπως θα έπρεπε. Η λειτουργία αυτών των προγραμμάτων δεν βοηθά μόνο στην επιστημονική κατοχύρωση της ταυτοποίησης των λειψάνων, αλλά μπορεί να αποβεί σημείο αναφοράς για καλές πρακτικές (τεχνικές-επιστημονικές μέθοδοι εργασίας) που ακολουθήθηκαν έως σήμερα, αλλά και για τις παθογένειες που υπάρχουν και καταγράφηκαν.

Πέραν των πιο πάνω, καταγράφηκαν και κίνδυνοι που εκπηγάζουν από τον τρόπο κατάρτισης και λειτουργίας των προγραμμάτων ταυτοποίησης. Ο κυριότερος αφορά τη διάσπαση της διερευνητικής διαδικασίας σε τρία διαφορετικά προγράμματα, που αφορούν ξεχωριστά αγνοουμένους και πεσόντες αντίστοιχα. Εντούτοις, ο ίδιος ο εντοπισμός στην ίδια ταφή λειψάνων ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες (πεσόντες, αγνοούμενοι, ομάδα των «126»), καταδεικνύει ότι ο πλασματικός διαχωρισμός που επιβλήθηκε μέσα από τους όρους εντολής της ΔΕΑ το 1981 λειτουργεί ανασταλτικά. Αναγκαστικά λοιπόν συστάθηκαν και λειτουργούν δύο μονοκοινοτικά προγράμματα, ένα για την κάθε κοινότητα, με στόχο τη διακρίβωση της τύχης των εξαφανισθέντων που εκπίπτουν από τους όρους εντολής της ΔΕΑ. Επιπλέον, δημιουργείται περαιτέρω διάσπαση στη συλλογή, διαχείριση, και ιεράρχηση πληροφοριών, χρόνου, ανθρωπίνων και οικονομικών πόρων. Σε όλες τις περιπτώσεις διακρίβωσης της τύχης αγνοουμένων, τα αρμόδια σώματα και υπηρεσίες λειτουργούν πρωτίστως ενάντια στο χρόνο. Επομένως, μια χώρα που επιθυμεί να προχωρήσει με το δικό της πρόγραμμα ταυτοποίησης είναι προτιμότερο και αποτελεσματικότερο να καταρτίσει ένα πλήρη, κοινό κατάλογο εξαφανισθέντων που να συμπεριλαμβάνει όλες τις πιθανές κατηγορίες. Έτσι, οι πληροφορίες συλλέγονται, αναλύονται και προωθούνται με ταχύτερο ρυθμό στα άτομα που είναι επιφορτισμένα με τις εκταφές, εξοικονομώντας χρόνο και πόρους. Τέλος, αυτή η προσέγγιση συμβάλλει θετικά στην ανακούφιση των οικείων των θυμάτων καθώς δεν θα χρειάζεται να αποτείνονται σε διαφορετικά σώματα για την ενημέρωση και στήριξή τους, όπως γίνεται ως σήμερα στην Κύπρο.

Συμπεράσματα

Η κάθε κοινότητα μπορεί να βοηθήσει τα θύματα που βρίσκονται στη δική της πλευρά, κατανοώντας τις ανάγκες τους και παράλληλα να λειτουργεί σαν θετικός πόλος ικανοποιώντας και αιτήματα της άλλης πλευράς που εμπίπτουν

στη δικαιοδοσία της. Η έλλειψη διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 που οριστικοποιήθηκε ο επίσημος κατάλογος αγνοουμένων, επικρατούσε μεγάλη ασάφεια. Ενδεικτικό είναι ότι η πλειοψηφία θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την εισβολή της Τουρκίας το 1974.

Μέσα από την έρευνα έγινε ξεκάθαρη η ανάγκη των θυμάτων να ακουστούν και να αισθανθούν δικαίωση για τα δεινά που υπέστησαν όχι μόνο από το τραυματικό αρχικό γεγονός, αλλά και από τη μετέπειτα διαχείρισή του, καθώς δεν είχε λάβει χώρα καμία ουσιαστική διεργασία στις δυο κοινότητες. Η δικοινοτική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, έδειξε ότι παρά τις διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα δυο κοινοτικά πλαίσια, ο πόνος είναι κοινός και το ίδιο και οι ανάγκες. Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες αναδύθηκαν και άλλα ζητήματα, όπως τα σεξουαλικά εγκλήματα, η διαφορά πεσόντων-αγνοουμένων, οι εγκλωβισμένοι τον καιρό της εισβολής, αλλά και οι αιχμάλωτοι. Τα συγκεκριμένα θέματα αναδεικνύουν την ανάγκη κατανόησης των θυμάτων μέσα από την αφήγηση των ίδιων των εμπειριών τους.

Τα ευρήματα ανέδειξαν επίσης ως βασικά ζητήματα και κάποια πεδία που δεν έλαβαν καμία μέριμνα όλα αυτά τα χρόνια. Οι αφηγητές εξέφρασαν στην ολότητά τους τη δυσaréσκεία τους για το έλλειμμα που υπήρξε όσον αφορά στην ψυχοκοινωνική στήριξη συγγενών, τον εντοπισμό των αγνοουμένων, τη δυνατότητα διενέργειας ταφής των λειψάνων (αυτό αφορά συγγενείς που ακόμα δεν έχει υπάρξει ταυτοποίηση του οικείου τους), την αποζημίωση των συγγενών των θυμάτων, τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και γενικότερα την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης (CMP & ICRC 2021· UNFR & BAU 2021).

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που πραγματεύεται η μεταβατική δικαιοσύνη είναι οι ανάγκες των θυμάτων, ώστε να αισθανθούν την επανόρθωση σε θεσμικό επίπεδο. Μέσω της παρούσας έρευνας κατέστη δυνατή η παρουσίαση ενός φάσματος μέτρων που οι αφηγητές-συγγενείς θυμάτων θεώρησαν αναγκαία για να ικανοποιηθούν. Μέσα από την ψυχοκοινωνική στήριξη επιζητούν οι συγγενείς τρόπο να αισθανθούν τη μέριμνα και την απούσα για χρόνια αναγνώριση. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η αντιμετώπιση που είχαν οι συγγενείς από το κράτος, όπως αυτό καταγράφει στη διατριβή του ο Μηλιώνης (2024). Ο εντοπισμός των αγνοουμένων αποτελεί κλειδί για την άμβλυνση του μετα-συγκρουσιακού περιβάλλοντος αλλά και του διαγενεακού ιστορικού τραύματος. Στο πλαίσιο της μελέτης μας οι συγγενείς, εκτός από την ουσία της διαδικασίας (εντοπισμό, ταυτοποίηση λειψάνων και ταφή), εξέφρασαν την επιθυμία για μια πολυεπίπεδη αναγνώριση (αποζημίωση, διατήρηση ιστορικής μνήμης και απονομής ιστορικής δικαιοσύνης), ώστε να αισθανθούν την έμπρακτη αναγνώριση των δεινών τους, κάτι που ακόμα και σήμερα δεν αισθάνονται, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε. Ουσιαστικά, η επιτόπια έρευνα επιβεβαίωσε αυτά που αναφέρει η διεθνής βιβλιογραφία

σχετικά με το ζήτημα των αγνοουμένων. Ο χρόνος δεν θεραπεύει τον πόνο, καθώς και το ότι η συνεχής ψυχολογική ταλαιπωρία οδηγεί ενίοτε και σε σοβαρή επιδείνωση της υγείας των συγγενών. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση είναι που καθιστά αναγκαία τη συνεχή στήριξη και κατανόηση των συγγενών μέσα από δράσεις κρατικής μέριμνας, τους μηχανισμούς διερεύνησης της αλήθειας, και όχι εξαγγελίες αναποτελεσματικών μέτρων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πρωτογενείς πηγές και προφορικές μαρτυρίες

ΑΝΩΝΥΜΟΣ 21/12/1963. Ωρα 4η Πρωινή. Οδομαχία μαίνονται άγριαι εις τας οδούς της Πρωτευούσης. *Η Μάχη* 946, 8. Διαθέσιμο στο: <<https://pressarchive.cy/s/el/item/545131?q=#?c=&m=&s=&cv=7&xywh=-114%2C1512%2C5086%2C3220>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΑΝΩΝΥΜΟΣ 22/12/1963. Χάρις εις την κεραυνοβόλον και αποτελεσματικήν δράσιν της Αστυνομίας η κατάστασης υπό έλεγχον. *Ο Φιλελεύθερος* 2805, 1. Διαθέσιμο στο: <<https://pressarchive.cy/s/el/item/576302?q=#?c=&m=&s=&cv=&xywh=2517%2C155%2C1942%2C1230>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (CIA) 1964. *Geographic Support Study: Separation of Greek Cypriot and Turkish Cypriot Populations* (CIA/RR GS 64-19). Langley, VA: Central Intelligence Agency Office of Research and Reports.

Ελληνόγλωσση δευτερογενής βιβλιογραφία

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ 2019. *Κατάλογοι αγνοουμένων και πεσόντων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/page03f_gr/page03f_gr?opendocument> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

_____, 2021. *Αιέν Υψικρατούντες: Νοράτλας*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, διαθέσιμο στο: <<https://www.youtube.com/watch?v=nzjHO9-0bnA&t=3s>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

_____, 2022. *Αναζητώντας την Αλήθεια*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, διαθέσιμο στο: <<https://www.youtube.com/watch?v=5HdqyufFtfU>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΡΗΣΗΣ ΜΗΤΡΩΟΥ ΜΑΧΗΤΩΝ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ 2021. *Κατάλογος δολοφονηθέντων και πεσόντων υπερασπιστών της Δημοκρατίας κατά το 1972–1974*. Διαθέσιμο στο: <<https://antistasi1974.com/index-heroes/>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].

ΕΥΔΟΚΑΣ, Τ., Λ. ΜΥΛΩΝΑ, Κ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Κ. ΟΛΥΜΠΙΟΣ, Σ. ΧΕΙΜΩΝΑ, Ε. ΚΑΛΑΒΑ, Ν. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, & Η. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ 1976. *Αντιπροσωπευτική έρευνα ανάμεσα στις 200,000 πρόσφυγες της Κύπρου*. Λευκωσία: Θέοπρες.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. 2015. *Η έμφυλη εμπειρία της προσφυγιάς της Κύπρου. Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

ΚΑΡΕΦΥΛΛΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ, Μ. 2022. *Αναζητώντας τα ίχνη*. Λευκωσία: Εκδόσεις Hippasus.

- ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Π. Α. 1997. «Δεκατρία περιστέρια». Οι τελευταίοι επιζώντες αγνοούμενοι της Κύπρου: Οι μουσικές αποστολές σωτηρίας τους. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Γ. 2015. *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ, Ν. 2008. *Ανοχύρωτη Πολιτεία: Κύπρος 1960–1974*, τόμ. Α'. Αθήνα: Εστία.
- ΚΥΠΡΗ, Θ. 1991. Το πρόγραμμα της συγκρότησης *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης των Κατεχομένων Περιοχών της Κύπρου*. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 18: 23–33.
- _____, 1994. Πορίσματα της έρευνας για τη συγκρότηση *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης*. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20: 347–57.
- _____, 2001. Η ανασύνθεση της εικόνας των κατεχομένων χωριών και πόλεων της Κύπρου μέσα από το *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης* του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών. Στο: Σ. Α. ΧΑΤΖΗΣΤΥΛΛΗΣ & Γ. Κ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, 16-20 Απριλίου 1996*, Τόμ. Γ': *Νεότερο Τμήμα*. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 661–66.
- _____, 2009. Ο λαογραφικός πλούτος του *Αρχείου Προφορικής Παράδοσης*. *Εθνογραφικά* 14: 39–43.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, Σ. 1986. *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1961–1964*, τόμ. Δ'. Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΜΑΡΚΙΔΗ, ΝΤ. 2009. *Κύπρος, 1957–1963*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΑΧΛΟΥΖΑΡΙΔΗΣ, Π. Σ. 1975. *Οι Τουρκικές ωμότητες στην Κύπρο. Τα δεινά των γερόντων και γυναικόπαιδων*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- ΜΗΛΙΩΝΗΣ, Π. 2024. *Ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από μαρτυρίες οικογενειών αγνοουμένων, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. 2009. *Η διοργάνωση του εθνικού κινήματος 1901–1931: Έγγραφα-σχόλια, δημοσιογραφική τεκμηρίωση*. (Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 18.) Λευκωσία: χ.ό.
- ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Π. 2000. Η νικηφόρα πορεία προς την ήττα. Στο: Μ. ΔΡΟΥΣΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Πώς φτάσαμε στην ΕΟΚΑ: Το Κυπριακό Ενωτικό Ζήτημα και ο διχαστικός ρόλος των Άγγλων*. (Πολιτική και Διπλωματία, 3.) Λευκωσία: Διαφάνεια, 56–66.
- _____, 2018. Τα Οκτωβριανά του 1931 και το Πισσούρι. Εξέγερση και καταστολή στην ύπαιθρο της αποικιοκρατούμενης Κύπρου. Στο: Ε. Χ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ (επιμ.), *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου: Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτική & Μέσα Επικοινωνίας. Εξεγέρσεις που σημάδεψαν την ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού σε Ελλάδα και Κύπρο*. Λευκωσία: Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, 19–38.
- ΠΟΥΜΠΟΥΡΗΣ, Μ. 1994. *Οδονηρές εμπειρίες: Η συνέχεια ενός εγκλήματος*. Λευκωσία: [χ.ο.]
- ΣΑΡΡΗΣ, Ν. 1982. *Η Άλλη πλευρά*, τόμ. Π Α. Αθήνα: Γραμμή.
- ΣΕΡΓΙΔΗΣ, Ν. 2016. *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, Ν. 2018. *Αθάνατος και ζωντανός*. Αθήνα: Εκδόσεις Όστρια.
- ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Π. 1975. *Η Μαύρη βίβλος. Παλαίκυθρο: Η σφαγή 17 αμάχων στην οικία Α. Σουππουρή*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976α. *Η Μαύρη βίβλος. Παλαίκυθρο II*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976β. *Η Μαύρη βίβλος. Λάπηθος*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».

- _____, 1976γ. *Η Μαύρη βίβλος. Από το Ημερολόγιο ενός Αιχμαλώτου*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- _____, 1976δ. *Η Μαύρη βίβλος*. Λευκωσία: Περιοδικό «Κυπριακός Λόγος».
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Χ. Ν. 2005. *Κύριε, βοήθα να θυμόμαστε...Μαρτυρίες από την Κυπριακή Τραγωδία του 1974*. Λεμεσός: Ιδιωτική έκδοση.
- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Κ. 2007. *Κύπρος 1954–1974. Από το έπος στην τραγωδία*. Αθήνα: Ιωλκός.
- ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Σ. 2011. *Ο Λόγος της Αντιγόνης*, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου διαθέσιμο στην πλατφόρμα Ψηφιακός Ηρόδοτος: <<https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/424/o-logos-tes-antigones/>> [προσπελάστηκε στις 10 Ιανουαρίου 2025].
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, ΧΡ. 2014. *Ο Άλλος πόλεμος των γιατρών το 1974: Προσωπικές μαρτυρίες για την περίθαλψη τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τόμ. Α'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας–Κερύνειας «Ιπποκράτης».
- _____, 2015. *Ο Άλλος πόλεμος των γιατρών το 1974: Προσωπικές μαρτυρίες για την περίθαλψη τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τόμ. Β'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας–Κερύνειας «Ιπποκράτης».

Εξνόγλωση δευτερογενής βιβλιογραφία

- ABRAMS, L. 2016. *Oral History Theory*, β' έκδοση. London / New York: Routledge.
- AGATHANGELOU, A. M. & K. D. KILLIAN 2002. In the Wake of 1974: Psychological Wellbeing and Posttraumatic Stress in Greek Cypriot Refugee Families. *The Cyprus Review* 14(2): 45–69.
- _____, 2009. The Discourse of Refugee Trauma: Epistemologies of the Displaced, the State, and Mental Health Practitioners. *The Cyprus Review* 21(1): 19–58.
- _____, 2019. Paved with Good Intentions? The Road of the Humanitarian Project of DNA Identification of the Missing in Post-conflict Cyprus. Στο: L. L. CHARLÉS & G. SAMARASINGHE (επιμ.), *Family Systems and Global Humanitarian Mental Health: Approaches in the Field*. New York, Springer, 35–52.
- ANSTETT, E. & J.-M. DREYFUS (επιμ.) 2017α. *Human Remains and Identification: Mass Violence, Genocide, and the 'Forensic Turn'*. Manchester: Manchester University Press.
- _____, (επιμ.) 2017β. *Human Remains and Identification: Methodological Approaches*. Manchester: Manchester University Press.
- BARANOWSKA, G. 2017. Advances and Progress in the Obligation to Return the Remains of Missing and Forcibly Disappeared Persons. *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 99(2): 709–33. DOI: 10.1017/S181638311800036X
- BASS, W. M. & W. H. BIRKBY 1978. Exhumation: the Method Could Make the Difference. *FBI Law Enforcement Bulletin* 47: 6–11.
- BUSHA, K. & C. DUGGAN 2014. How Can Research Contribute to Peace Building? *Peacebuilding* 2(3): 303–21.
- CAVALLI, A. 2012. Transgenerational Transmission of Indigestible Facts: From Trauma, Deadly Ghosts and Mental Voids to Meaning-making Interpretations. *The Journal of Analytical Psychology* 57(5): 597–614. DOI: 10.1111/j.1468-5922.2012.02005.x
- CITRONI, G. 2021. Faraway, So Close: Victims of Enforced Disappearance in Bosnia

- and Herzegovina and the Rights to Know the Truth, Justice and Reparation. *Droits fondamentaux* 19: 1–29.
- COMMITTEE ON MISSING PERSONS IN CYPRUS (CMP) 2021. Terms of Reference and Mandate, <<https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>> [προσπελάστηκε στις 29 Οκτωβρίου 2024].
- COMMITTEE ON MISSING PERSONS IN CYPRUS (CMP) & INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS (ICRC) 2021. *Needs of the Families of the Missing Persons*. Nicosia: Committee on Missing Persons in Cyprus.
- CONNERTON, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORDNER, S. & H. MCKELVIE 2002. Developing Standards in International Forensic Work to Identify Missing Persons. *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 84(848): 867–84.
- COX, M., A. FLAVEL, I. HANSON, J. LAVER, & R. WESSLING (επιμ.) 2008. *The Scientific Investigation of Mass Graves. Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRIST, T. A. J. 2001. Bad to the Bone? Historical Archaeologists in the Practice of Forensic Science. *Historical Archaeology* 35(1): 39–56.
- ELIOPOULOS, C., K. MORAITIS, M. BORRINI, J. IRISH, X. KALLIS, P. MANOLI, M. CHIMONAS, & M. CARIOLOU 2024. Fatal Gunshot Trauma of a Child: A Case from Colonial Cyprus. *Medicine, Science and the Law* 64(2): 169–72. DOI: 10.1177/00258024231202563
- EPPEL, S. 2002. Reburial Ceremonies for Health and Healing after State Terror in Zimbabwe. *The Lancet* 360(9336): 869–70.
- EUROPEAN COMMISSION FOR HUMAN RIGHTS 1976. *Applications nos. 6780/74 and 6950/75 Cyprus against Turkey. Report of the Commission (Adopted on 10 July 1976)*, Volume I. Strasbourg: Council of Europe.
- FELDMAN, M. S. 1995. *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. (Qualitative Research Methods Series 33.) Thousand Oaks: Sage Publications.
- FERLLINI, R. 2017. Forensic Anthropology in Crisis Settings: A Required Component of Investigation in the World's Trouble Spots. *Human Remains and Violence: An Interdisciplinary Journal* 3(2): 98–116.
- FERRÁNDIZ, F. & C. G.M. ROBBEN ANTONIUS (επιμ.) 2015. *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- FONDEBRIDER, L. 2020. *Forensic Guide to the Investigation, Recovery and Analysis of Human Skeletal Remains*. Equipo Argentino de Antropología Forense, <<https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf>>.
- GARLAND, C. (επιμ.) 1998. *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, β' έκδοση. (The Tavistock Clinic Series.) London: Routledge.
- GEORGHALLIDES, G. S. 1979. *A Political and Administrative History of Cyprus, 1918–1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*. (Texts and Studies of the History of Cyprus, 6.) Nicosia: Cyprus Research Centre.
- _____, 1985. *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis*. (Texts and Studies of the History of Cyprus, 13.) Nicosia: Cyprus Research Centre.

- GIVONI, M. 2014. The Ethics of Witnessing and the Politics of the Governed. *Theory, Culture & Society* 31(1): 123–42. DOI: 10.1177/0263276413488633
- GROEN, W. J. M. 2018. Forensic Archaeology: Integrating Archaeology with Criminalistics and Criminology. Στο: P. BARONE & W. J. M. GROEN (επιμ.), *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*. Cham: Springer, 1–16. DOI: 10.1007/978-3-319-94397-8_1
- GURKAN, G., D. K. DEMIRDOV, & H. SEVAY 2015. Population Genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: Forensic and Anthropological Implications. *Forensic Science International: Genetics Supplement Series* 5: e384–e386.
- HAGLUND, W. D. 2001. Archaeology and Forensic Death Investigations. *Historical Archaeology* 35(1): 26–34.
- HAGLUND, W. D. & S. M. SIRKIN 2002. Surviving with the Dead. Forensic Investigations in the Service of Human Rights: In the Search for Justice. Στο: Y. DANIELI (επιμ.), *Sharing the Front Line and the Back Hills. International Protectors and Providers – Peacekeepers, Humanitarian Aid Workers, and the Media in the Midst of Crisis*. Abington: Routledge, 256–65.
- HANNIBAL, K. & R. S. LAWRENCE 1996. The Health Professional as Human Rights Promoter: Ten Years of Physicians for Human Rights (USA). *Health and Human Rights* 2(1): 110–27.
- HIRSCH, M. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- HIRSCH, M. & V. SMITH 2002. Feminism and Cultural Memory: An Introduction. *Signs* 28(1): 1–19.
- HOLLAND, R. 1998. *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954–1959*. Oxford: Clarendon Press.
- HOLSTEIN, J. A. & J. F. GUBRIUM 1995. *The Active Interview*. (Qualitative Research Methods Series 37.) Thousand Oaks: Sage Publications.
- HUFFINE, C. 2002. Child and Adolescent Psychiatry: Current Trends in the Community Treatment of Seriously Emotionally Disturbed Youths. *Psychiatric Services* 53(7): 809–11.
- IOANNIDES, C. P. 2014. Cyprus, British Colonialism and the Seeds of Partition: From Coexistence to Communal Strife. *Journal of Modern Hellenism* 30: 41–72.
- JAMES, S. H., J. J. NORDBY, & S. BELL (επιμ.) 2014. *Forensic Science: An Introduction to Scientific and Investigative Techniques*. Boca Raton: CRC Press.
- JESSEE, E. & M. SKINNER 2005. A Typology of Mass Graves and Mass Grave-related Sites. *Forensic Science International* 152: 55–59.
- JONKER, G. 2018. Operation Nobility: The Identification of a Missing Soldier from the Battle of Arnhem, 1944. Στο: P. M. BARONE & W. J. M. GROEN (επιμ.), *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*. Cham: Springer International Publishing AG, 189–205.
- KER-LINDSAY, J. 2004. *Britain and the Cyprus Crisis 1963–1964*. (Peleus Monographien-Reihe, 27.) Mannheim-Möhnesee: Bibliopolis.
- KILLIAN, K. D. 2016. Time, Trauma, and Ambiguous Loss: Working with Families with Missing Members in Postconflict Cyprus. Στο: L. L. CHARLÉS & G. SAMARASINGHE (επιμ.), *Family Therapy in Global Humanitarian Contexts*. Cham: Springer, 77–89.

- KIM, J. J., L. ELGERUD, & H. TULLER 2020. Forensic Archaeology and Anthropology Sensitization in Post-conflict Uganda. *Forensic Science International* 306: 1–9. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.110062
- KIZILYÜREK, N. 2003. The Politics of Identity in the Turkish Cypriot Community: A Response to the Politics of Denial? *Méditerranée: Ruptures et Continuités TMO* 37(1): 197–204.
- KOBIAŁKA, D. & A. GONZÁLEZ-RUIBAL 2024. An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: Collecting the Material Evidence. *Antiquity* 98(400): 1–6. DOI: 10.15184/aqy.2024.64
- KOBIAŁKA, D., M. MICHALSKI, K. KARSKI, A. LOKŚ, M. PAWLETA, V. REZLER-WASIELEWSKA, P. WRONIECKI, J. WYSOCKA, & M. CZARNIK 2024. Searching for the Missing Graves of PoWs from the Second World War – an Example of Research Conducted in the Area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf. *Journal of Field Archaeology* 49(6): 468–83. DOI: 10.1080/00934690.2024.2343511
- KRYSTAL, H. 1995. Trauma and Aging. Στο: C. CARUTH (επιμ.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 76–99.
- KTORI, M. 2023α. Optimizing Coastal Exhumation Strategies: The Casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006–2022). *Science & Justice* 63(3): 349–63. DOI: 10.1016/j.scijus.2023.03.005
- _____, 2023β. Forensic Archaeology in Cyprus: An Appraisal of a Nascent Discipline. *Forensic Anthropology* 6(1): 42–58. DOI: 10.5744/fa.2022.0004
- KTORI, M. & G. BARANHAN 2018. Development and Future Perspectives of a Humanitarian Forensic Programme: The Committee on Missing Persons in Cyprus Example. *Egyptian Journal of Forensic Sciences* 8(1): 1–12. DOI: 10.1186/s41935-018-0057-7
- LAUB, D. 2005. Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative? *Contemporary Psychoanalysis* 41(2): 307–26. DOI: 10.1080/00107530.2005.10745863
- MARTIN, V. 2020. A First World War Example of Forensic Archaeology. *Forensic Science International* 314: 1–5. DOI: 10.1016/j.forsciint.2020.110394
- MCGARRY, R. & S. WALKLATE 2015. *Victims, Trauma, Testimony and Justice*. London & New York: Routledge.
- MENEZ, L. L. 2005. The Place of a Forensic Archaeologist at a Crime Scene Involving a Buried Body. *Forensic Science International* 152: 311–15.
- MIGDALOVITZ C. 2001. *Cyprus: Status of U.N. Negotiations. Updated December 18, 2001* (CRS Issue Brief for Congress). Washington, DC: Congressional Research Service – The Library of Congress.
- MIKELLIDE, M. 2017. Recovery and Identification of Human Remains in Post-conflict Environments: A Comparative Study of the Humanitarian Forensic Programs in Cyprus and Kosovo. *Forensic Science International* 279: 33–40. DOI: 10.1016/j.forsciint.2017.07.040
- MORAITIS, K. & C. ELIOPOULOS 2015. Forensic Archaeology in Greece. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 471–78.
- MORAN, K. S. & C. L. GOLD (επιμ.) 2019. *Forensic Archaeology: Multidisciplinary Perspectives*. Cham: Springer International Publishing AG.

- NEVZAT, A. 2005. *Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Oulu.
- ÖZKALELI, U. & Ö. YILMAZ 2015. What Was My War Like? *International Feminist Journal of Politics* 17(1): 137–56. DOI: 10.1080/14616742.2013.833700
- PAPADAKIS, Y. 2005. *Echoes from the Dead Zone: Across the Cyprus Divide*. London: I. B. Tauris.
- PLÜMER, G. 2022. *They Weren't the Only Ones that Disappeared: Fifteen Years in the Committee on Missing Persons in Cyprus*. Nicosia: Okman Printing LTD.
- PORTELLI, A. 1991. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning of Oral History*. Albany, NY: State University of New York Press.
- PORTER, E. 2007. Women's Truth Narratives: The Power of Compassionate Listening. *Critical Half, Bi-Annual Journal of Women for Women International* 5(2): 20–25.
- _____, 2016. Gendered Narratives: Stories and Silences in Transitional Justice. *Human Rights Review* 17: 35–50. DOI 10.1007/s12142-015-0389-8
- PRIEMEL, K. C. & A. STILLER (επιμ.) 2012. *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals. Transitional Justice, Trial Narratives, and Historiography*. Oxford: Berghahn Books.
- ROBINS, S. 2011. *Addressing the Needs of Families of the Missing. A Test of Contemporary Approaches to Transitional Justice*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of York.
- ROSENBLATT, A. 2015. *Digging for the Disappeared: Forensic Science after Atrocity*. Stanford, California: Stanford University Press.
- SANT CASSIA, P. S. 2001. 'Waiting for Ulysses': The Committee on Missing Persons. Στο: O. P. RICHMOND & J. KER-LINDSAY (επιμ.), *The Work of the UN in Cyprus: Promoting Peace and Development*. Basingstoke, Palgrave: 193–235.
- _____, 2005. *Bodies of Evidence: Burial, Memory, and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- SCHMITT, S., A. SOZER, G. FOWLER, & D. MAZOORI 2015. Physicians for Human Rights: The Role of Forensic Archaeology in Transitional Justice Contexts. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 77–82.
- SCHULDENREIN, J., M. K. TRIMBLE, S. MALIN-BOYCE, & M. SMITH 2017. Geoarchaeology, Forensics, and the Prosecution of Saddam Hussein: A Case Study from the Iraq War (2003–2011). *Geoarchaeology: An International Journal* 32: 130–56. DOI: 10.1002/gea.21586
- SCOTT, D. D. & M. CONNOR 2001. The Role and Future of Archaeology in Forensic Science. *Historical Archaeology* 35(1): 101–4.
- SCOVAZZI, T. & G. CITRONI 2007. *The Struggle Against Enforced Disappearance and the 2007 United Nations Convention*. Leiden: Brill.
- SENEHI, J., S. RYAN, & S. BYRNE 2010. Introduction to the Special Issue: Peacebuilding, Reconciliation and Transformation. *Peace and Conflict Studies* 17(1): 1–42.
- SNOW, C. C. 1982. Forensic Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 11: 97–131.
- STEELE, C. 2008. Archaeology and Forensic Investigation of Recent Mass Graves: Ethical Issues for a New Practice of Archaeology. *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 4(3): 414–28.

- STOVER, E. & G. PERESS 1998. *The Graves. Srebrenica and Vukovar*. Zurich, Berlin & New York: Scalo.
- STOVER, E. & M. RYAN 2001. Breaking Bread with the Dead. *Historical Archaeology* 35(1): 7–25.
- STOVER, E. & R. SHIKEGANE 2010. The Missing in the Aftermath of War: When the Needs of Victims' Families and Intentional War Crimes Tribunals Clash? *International Review of the Red Cross* 84(848): 845–66.
- TAYLOR, T. 1992. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. New York: Knopf.
- TIDBALL-BINZ, M. V. & S. M. CORDNER 2022. Humanitarian Forensic Action: A New Forensic Discipline Helping to Implement International Law and Construct Peace. *WIREs Forensic Science* 4(1): 1–16. DOI: 10.1002/wfs2.1438
- UBELAKER, D. H. (επιμ.) 2015. *The Global Practice of Forensic Science*. Oxford: Wiley Blackwell.
- UBELAKER, D. H. 2018. A History of Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology* 165: 915–23.
- UNIVERSITY OF NICOSIA RESEARCH FOUNDATION (UNFR) & ΒΑΗÇΕŞEHİR CYPRUS UNIVERSITY (BAU) 2021. *Assessing Families' Needs of Identified Missing Persons*. [Report] Nicosia.
- VAN IJZENDOORN, M. H., M. J. BAKERMANS-KRANENBURG, & A. SAGI-SCHWARTZ 2003. Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress* 16: 459–69. DOI: 10.1023/A:1025706427300
- WEIZMAN, E. 2017. *Forensic Architecture: Violence at the Threshold of Detectability*. Brooklyn, NY: Zone Books.
- WESSLING, R. 2015. The INFORCE Foundation. Στο: W. J. M. GROEN, N. MÁRQUEZ-GRANT, & R. C. JANAWAY (επιμ.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 439–51.
- WIEVIORKA, A. 2013. *Το Άουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, μτφρ. Κ. Δευτεραίου. Αθήνα: Πόλις.
- WOLFE-STEADMAN, D. & W. D. HAGLUND 2005. The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations. *Journal of Forensic Sciences* 50(1): 23–30.

Παναγιώτης Μηλιώνης

Ιστορικός, Ερευνητής προφορικής ιστορίας
Εντεταλμένος διδάσκων Πανεπιστημίου Αιγαίου
panosmilionis67@gmail.com

Μαρία Κτωρή

Ενάλια αρχαιολόγος & Δικανική επιστήμων
Υποψ. διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κύπρου
maria.ktori1@gmail.com